

ETÜDLER SAYI

İktisat ilminin esasları

Yazan

Ord. Prof. Dr. A. RÜSTOW

Çeviren

SABRİ F. ÜLGNER

İÇİNDEKİLER:

1. Monizmden (vahdetçilikten) ayrılma — 2. Yeni sistem — 3. İdeal tip — 4. Metodolojiye dair muhtelif meseleler — 5. Gasp ve sadaka — 6. Merkezi idareye tâbi ekonomi — 7. İktisadî hayatta kuvvet ve iktidar — 8. Rekabetin tarifi — 9. Randıman kanunu — 10. Zamanın rolü — 11. Piyasa ve piyasanın dışı, yahut iktisat nazariyesi ve sosyoloji — 12. İktisat nazariyesi ve tarihi - a. Ekonomi stilleri - b. Ekonomi zihniyeti — Son.

1. MONİZMDEN (VAHDETÇİLİKTE) AYRILMA

Piyasa ekonomisine hâkim olan kanunların ve bu ekonomide gizli bulunan ahengın keşfile iktisat nazariyesinin klâsik şekilde vücuda getirilmesi 18 inci asır garp rasyonalizminin en büyük ve dâhiyane eserlerinin birini teşkil eder. Fakat kendisini bir nevi mukaddes cihat telâkki ederek rasyonalizmin haiz olduğu peygamberane, cidalci mahiyete uygun olarak, bu eserle yalnız nazari ve ilmî bir gaye istihdaf edilmiyordu. Bilâkis yegâne doğru, salim, tabii îve hattâ ilâhî iktisat nizamının en nihayet keşfedilmiş olduğu kanaatinde bulunuluyordu. Buna göre dalâlet ve cehaletin, gerilik ve suiniyetin kuvvetlerini yenerek insanları halâs ve necata götüreceğ olan böyle bir nizamı tahakkuk ettirmek, ona iman eden her şahıs için mukaddes bir vazife telâkki ediliyordu. Bu gayeye süratle ve tamamille erişebilmek hususunda izhar edilen her şüphe affedilmez bir günah, bir zâftı (1). Liberalizmin ve iktisat ilmle iktisat siya-

(1) İlk liberalizmin yarı dinî mahiyetini ve onun ilk defa müsbet, bilahare menfi ve nihayet büsbütün vahim neticelerini, Prof. Wilhelm Röpke'nin «International Economic Disintegration» (London 1941) isimli eserine zeyl teşkil eden şu etüdümüzde tetkik ettik: «Metaeconomic Causes of Economic Disintegration».

himayesi için devletin müdahalesini talep etmiştir. Tarihi mektebin yeni istikameti ile birleşen ahlâkçı mektep fazla olarak devletin içtimal muavenet sahasında faal bir rol oynaması lüzumunu ileri sürüyordu. Şu halde bu zümreye ve mümasil istikametlere mensup müelliflerin neşriyatında muasır ekonominin bünyesinde bilfiil mevcut olan vahdetsizlik bütün şümül ve sarahatle tezahür ediyordu. Fakat ekonomideki bünyevi vahdetsizliğin göze çarpmış olması bu vahdetsizliğin hemen sistematik bir tahlile tâbi tutulması demek değildi. Filhakika, böyle bir tahlil tarihçilerin haiz olduğundan daha sistematik bir nüfuzu nazarı ve daha kuvvetli bir iradeyi istilzam ediyordu. Bu zümreye mensup müellifler kendilerinden evvel vazedilmiş olan piyasa nazariyesini bile kâfi derecede iktibas ve tahlil edememişlerdi. Maamafih, etüdümüzde tetkik ettiğimiz nazariyenin az çok haklı olarak ilk kademeleri addedebileceğimiz bazı unsurlara belki her yerden ziyade yine bu müelliflerin eserlerinde (bilhassa Avusturya mektebi ile *Marshall*'m kitaplarında) tesadüf etmek mümkün olabilir.

Garp sanayi memleketlerinin ekonomilerinde 19 uncu asrın ikinci yarısında hâkim olan piyasa şekli tam ve mutlak rekabetti. Aynı devre zarfında iktisat nazariyesi de buna uygun olan bir inkişaf göstermiş ve *Cournot*'danberi nazariyelere heveskâr muharrirler tarafından kitaplarının zeylinde fiat teşekkülünün dikkati callip hususî bir hali olarak tetkik edilmiştir. Halbuki 19 uncu asrın son yirmi beş senesi zarfında (Almanyada 1878 den itibaren) gerek inhisarlar ve gerek inhisar varî teşekküller ekonomide gittikçe daha fazla ehemmiyet kazanmışlardır; bunun neticesi olarak iktisat ilminde inhisar nazariyesi kuvvetle inkişaf etmiş ve hattâ bazı noktalarda fevkalâde tekemmül etmiştir. Maamafih, ilmin vahdetçi temayüllerin ne kadar tesiri altında kaldığını burada da görmek kabildir. Filhakika, rekabetçi ve inhisarcı piyasa şekillerinin aynı sistem dahilinde yanyana mevcudiyeti esasına dayanan nazariyeler ancak güçlülükle kabul edilebiliyordu; inhisar nazariyesi mümessilleri, rekabeti, inhisarın tamamile tahakkuk etmesi imkânsız olan «limit» bir şekli menzilesine indirmeğe çalışıyorlar ve monist bir usul takip ederek inhisar nazariyesini yegâne piyasa nazariyesi olarak tesise çalışıyorlardı; bu suretle inhisar nazariyesi rekabet nazariyesini beleş niş oluyordu (2). *Eucken*'in haklı olarak işaret ettiği

(2) *Joan Robinson*, *The Economics of Imperfect competition*, London, 1934.

gibi piyasa fiyatı nazariyesinin inhisarcı fikirlerle bu suretle iğlâk edilmesine iktisadî menfaatler dahi âmil olmuştur. Maamafih, tetkikimizde bu cihet üzerinde durmağa lüzum görmüyoruz.

Gerek rekabet, gerek inhisar aslen piyasa iktisadına ait şekiller olduğu halde, Cihan Harbi (1914-1918) muharip memleketlerde harp iktisadı denilen sistemi doğurmuş ve rekabet yerine iktisadî hayatı devletin merkezî idaresine tâbî tutan diğer şekilleri geçirmişti. Sulh bu sahada da, harp şeraitini, veçhesini değiştirmekle beraber, aynen idame etmişti. Kapitalist memleketlerde de devlet bilâhara dahi iktisadî hayata müdahalede bulunmuştur. Bu müdahalelerin oynadığı rol zaman zaman değişmiş, fakat bu değişikliklerin intaç ettiği emniyetsizlik ve huzursuzluk dolayısıyla büsbütün calibi dikkat bir mahiyet arz etmiştir. Bu devlet müdahaleleri sonraları da diktatörlük memleketlerinde plânlı bir surette artırılmıştır.

Sovyet Rusyada da piyasasız ekonomiye (idare ekonomisi) tamamilen geçilebilmiş değildir. Bilâkis piyasa ekonomisine daima yeni ve muhtelif müsaadelerde bulunmak zaruretile karşılaşılmıştır.

Şu halde takriben 25 senedenberi bütün bu memleketlerde piyasa iktisadı ile plânlı iktisat ihtilâl ve tahammür halinde bulunuyordu. Halbuki bu iki sistemin nazariye ve propağandasını yapanlar monist tasavvur ve iddialarında hâlâ ısrar ediyorlardı. Ancak aşıkârdır ki piyasa iktisadının monist bir nazariyesi, ne kadar tekemmül etmiş olursa olsun, bu iktisadî realite karşısında gittikçe kifayetsiz olmağa, ve şeniyetlerden uzaklaşmağa mahkûmdur.

Aynı suretle piyasa iktisadı nazariyesi de bütün terakkilerine rağmen, halihazır ve mazideki iktisadî hayatı kanaat verici bir surette ve şeniyete yakın kalarak tahlil edememiştir. Bu, ilmimizin tarihinde şimdiye kadar takip ettiğimiz istikameti değiştirmek mecburiyeti hâsıl olan buhranlı bir vaziyette bulunduğumuzu gösterir. Fakat bir vaziyet, ne kadar buhranlı ve âcil olursa olsun, ıslah çarelerini bizzat temin etmez. Bu vaziyeti ıslah edebilmek ancak zamanın muhtaç olduğu adama nasip olabilecek bir mazhariyettir; öyle bir adama ki, ıslah çarelerini bütün canlılığı ile müdrük bulunsun ve şimdiye kadar birikmiş olan kuvvetlere müsmir bir mahreç temini için muktazi kudrete malik olsun.

İşte, *Walter Eucken* tarafından kısa bir zaman önceki «İktisadın Esasları» ismi altında neşredilmiş olup aşağıki tekerimimizin mevzuunu teşkil edecek olan eserin fevkalâde ehemmiyeti bu noktada

aranabilir (3). Bu kitapla ilmimizin tarihinde yeni bir sahife açılmış oluyor. Eser, iktisat nazariyatındaki telâkki ve izah tarzlarına hâkim bulunan monizmi şuurlu ve kat'î surette terkederek onun yerine, iktisadî bünyenin şekil ve nazariyelerinden mürekkep yekvücut ve insicamlı olan plüralist bir sistemi ikame ediyor; müellif böyle bir sistemle zamanımızda veya mazide tahakkuk etmiş olan ve umumiyetle kabili tasavvur olabilen bütün iktisat şekillerinden her birini müsavi olarak gözönünde bulundurabilmek ve sistem içerisinde her birine ait mevkii tayin edebilmek gayesini takip etmektedir.

Fakat bittabi ekonomi şekillerinden her birinin mücerret nazarî bakımdan müsavi surette tetkiki o ekonomi şekillerinin birbirinden farklı olan elverişliliği ve yararlığı hakkında objektif bir hüküm vermekten sarfınazar ettiğimizi ifade etmiyeceği gibi, sırf nazarî sistemler dahilinde de olsa piyasa iktisadının bilfiil haiz olduğu faikiyeti inkâr etmek manasını da tazammun etmez.

Her ekonomi şekli nazarî bakımdan lâıyk olduğu veçhile tetkik edilir ve o öyle tetkik edilmelidir. Fakat bu nazariyelerin mevzuları gibi bünyeleri de birbirinden farklıdır. Aşağıda da göreceğimiz gibi, plânlı iktisat nazariyesinin dayandığı istidlâlî, rasyonel kaziyeler pek çabuk sona erer; bunları kısmen sosyolojik ve sosyal psikolojik mahiyette, kısmen de istihsal ve teşkilât tekniğine ait olmak üzere ampirik - istikraî fasıllar takip eder, bunlar haddi zatında pek şümüllü oldukları gibi, ilânihaye genişletilmeleri de mümkündür. Bu fasıllar yalnız pratik ehemmiyeti haiz olmakla kalmıyarak aynı zamanda nazarî bakımdan da cazip bir mahiyet arzederler ve cazip olmaları piyasa ekonomisi nazariyesinden tamamiyle inhâraf etmelerinden ileri gelir. Bütün iktisat nazariyeleri, umumiyetle, içtimaî ve fikrî ilimlere ait bütün nazariyeler arasında şekil itibarile müttekâmil istidlâlî bir bilgi sistemine sahip olan yegâne nazariye, piyasa iktisadî nazariyesidir. Böyle bir sistem, kuruluş tarzındaki bütün sanat inceliklerinin azameti ile beraber beşerî aklın en yüksek ese-

(3) Dr. *Walter Eucken*, Freiburg i. Br. Üniversitesinde İktisat Ord. Profesörü: *Die Grundlagen der Nationalökonomie*, Jena 1940, Verlag Gustav Fischer, gr. 8° : XII + 300 sahife; fiyat: RM. 7,50.

Bu eser hakkında *Prof. Dr. H. Frhr. v. Stackelberg* tarafından esaslı noktalarda tasvipkâr bir lisanla yazılan mufassal ve muhteviyatça zengin bir kontrandü kısa bir zaman evvel «*Weltwirtschaftliches Archiv*» de (Sene 1940, cilt 51, sayı 2, s. 245 - 268) neşredilmiş bulunmaktadır.

rini ve 18 inci, 19 uncu asırların haklı olarak iftihar edebileceği büyük ve ölmez bir âbidesini teşkil eder.

Piyasa nazariyelerinin bu rasyonel mahiyeti, piyasa ekonomisinde fertler arasında cereyan eden rasyonel hareket tarzlarının neticesidir. Zira piyasa iktisadı, tarifinden de anlaşılabilirliği gibi içerisinde rol alan bütün şahısların, esas piyasa kaidelerini takiben sırf kemmî-rasyonel surette hareket ettikleri iktisat sistemidir (4). Bu itibarla, kemmî-rasyonel olan bir realiteyi ancak kemmî-rasyonel bir nazariye ile izah etmek kabil olabilir.

Buna mukabil, riyaziye ve fizikin teknik tatbikat sahasında haiz olduğu ehemmiyet gibi, piyasa ekonomisi tatbikatı ve iktisat siyaseti için böyle rasyonel bir nazariyeye sahip bulunmak da fevkalâde büyük bir fayda temin eder.

Bundan başka, tetkikimiz dahilinde uzun boylu tafsilâtına girmeyeceğimiz bir noktayı daha gözönünde tutalım: Piyasa ekonomisi, bütün diğer ekonomi şekillerinin karşılarında en müthiş hasımları olarak mücadele ettikleri ve gem altına almaya çalıştıkları beşerî egoizmden bütün iktisat mekanizmasının asıl hakikî muharrir kuvveti olarak istifade etmeyi teklif eder, bu suretle produktivitenin pek geniş bir mikyasta tezayüt ettiğine şüphe edilemez. Nihayet aşağıda da tekrar izah edeceğimiz veçhile piyasa ekonomisi, bilfiil tahakkuk ettiği takdirde, piyasaya iştirak eden bütün fertlere azamî derecede şahsî hürriyet ve istiklâl temin eder, bunu da sosyolojik bir vakıa olarak gözönünde bulundurmalıyız.

İşte liberal klâsiklerde, gerek iktisat siyaseti, gerek nazariyatı itibarile monizme müteveccih temayüller hakkında isabetli bir hüküm verebilmek için, piyasa ekonomisinin ve onu izaha çalışan doktrinlerin bütün nazari ve amelî faydalarını ayrı ayrı hesaba katmak lâzım gelir; Liberalizm bütün bu faydaları tamamiyle müdririk bulunuyordu. Şu halde, bugün için yapılacak şey, klâsiklerin

(4) Ekseriya yanlış anlaşılan ve bu sebeple tenkit edilen «homo economicus» faraziyesinin mânası bundan ibarettir. Burada mevzuu bahs-olan öyle bir ferdin hakikaten mevcudiyeti değil, bilâkis o türlü hareket tarzının mevcudiyetidir. Hiç kimse bir «homo economicus» değildir. — Bunu öyle zannetmek esasen insanın tabiat ve yaratılışına aykırı olduğu kadar tahakkuk etmesi de imkânsız olan bir tasavvura saplanıp kalmak demek olur. — Bununla beraber piyasa ekonomisine iştirak eden her şahıs o ekonomi dahilinde «homo economicus» olarak hareket eder. Fakat o suretle hareket ettiği için muhakkak kendisinin de öyle bir insan olması lâzım gelmez.

tek cepheli monizmden uzaklaşmakla beraber o müfrit monist telâkki tarzına esas teşkil eden haklı fikirlere de lâzım gelen kıymet ve ehemmiyeti verebilmektir. Böyle makul ve mütevazın bir telif şekli ise ancak *Eucken*'in, bütün iktisat nizamlarını ve onlara ait sistematik mukayeseleri takip ederek vücade getirdiği sistem dahilinde elde edilmiş olmaktadır.

2. YENİ SİSTEM

Eucken tetkiklerinin başında, merkezî idareye tâbi ekonomi (plânlı ekonomi) ile piyasa iktisadı arasındaki derin tezdâd gözönünde bulunduruyor. Kitapta merkezî idareye tâbi ekonomi, müdahalelerinin derecesine ve üzerine almış olduğu vazifelerin sayısına göre yukarıdan aşağıya doğru şu talî bölümlere tefrik edilmektedir:

1. Tam (total) merkezî idareye tâbi ekonomi,
2. İstihlâk mallarının mübadelesi serbest olmak üzere merkezî idareye tâbi ekonomi,
3. İstihlâk edilecek malların intihabı serbest olmak üzere merkezî idareye tâbi ekonomi,
4. Meslekin ve iş yerinin intihabı serbest olmak üzere merkezî idareye tâbi ekonomi.

Asırlardanberi inkişaf etmiş ve mütemadiyen etüt edilmiş olan piyasa iktisadının arzettiği talî şekiller ise şüphesiz daha zengin ve daha çeşitlidir. Piyasa iktisadında gerek arz ve gerek talep şu beş şekli arzeder:

1. Rekabet,
2. Kısmî oligopol,
3. Oligopol,
4. Kısmî inhisar,
5. İnhisar (ferdî veya kollektif inhisar) (5).

Bu piyasa şekillerinden her birinin gerek arz ve gerek talep cephesinde, piyasaya dahil olabilmek, ya hiç bir kayıt ve şarta tâbi değildir, yani serbesttir; yahut ta tahdit edilmiştir, yani kapalıdır. Bundan başka bütün bu şekillerin ihtilâtından ortaya çıkan kom-

(5) İnhisar fiyatı nazariyesi hakkında bakınız: *F. Neumark*, *Umumî İktisat Teorisi*, cilt II/I, İstanbul 1940, s. 76 - 97.

binezonların her birinde fiatlar serbest olarak teşekkül edebileceği gibi, resmî makamlar tarafından da tesbit edilebilir.

Fakat piyasa iktisadı için, ona mahsus olan piyasa şekli meselesinden başka içerisinde hâkim bulunan para sistemi meselesi de mühimdir; burada da aynı mübadele iktisadı yanında iki esas şeklin ve üç «mahız» (rein) sistemin birbirinden tefrik edildiğini görüyoruz; maamafih etüdümüzde bu şekil ve sistemlerin ayrıca tafsilâtına girmeğe imkân yoktur.

Muhtelif şekil ve sistemler arasında bu suretle meydana gelen ihtilât ve kombinezon imkânlarını birbirile darbedecek olursak, neticede, elde edeceğimiz piyasa şekillerinin 400 den aşağı olmadığı ve bunlara muhtelif para sistemlerini de ilâve ettiğimiz takdirde, piyasa iktisadında bir kaç bin şekil ile karşılaştığımızı görebiliriz. Fakat insanı ilk bakışta korkutan bu hesap tamamen boş ve manasızdır. Çünkü hiç kimse bu binlerce şekilleri sistematik surette arka arkaya sıralamak ve izaha çalışmak gibi çok abes bir fikre saplanıp kalmaz. Nazarî izahlarda bilâkis, umumî olarak esas prensiplerden her birini başlı başına tetkik etmekle iktifa edilir ve olsa olsa o prensipler arasında sistematik noktai nazardan bilhassa dikkati calip veya pratik sahada çok ehemmiyetli olan bazı kombinezonlar gözden geçirilir. İster maziye veya hali hazıra ait olsun, ister müstakbel iktisat siyaseti mevzuatına taallûk etsin, muayyen ve müşahhas vakıaların tahlili hususunda bittabi mümkün olabilen bütün kombinezon şekillerinden ancak bir tanesi nazarı itibara alınır. Binaenaleyh korkuya mahal yoktur. Dolabında yüzlerce âleti bulunan cerrah o âletlerin bir ameliyat hususunda mümkün olabilen bütün kombinezon şekillerini hesap etmeyi ve bunları meselâ verdiği derslerde sistematik şekilde mevzuubahs etmeği aklından geçirmez; bilâkis her âletin gaye ve istimal tarzını öğretir ve her âleti icabettiği zamanda ve yerde kullanır. Bu âletlerden bazıları ve içlerinde birlikte olarak bir kısmı her gün muntazaman kullanıldığı halde, bazılarına nadiren ihtiyaç hissedilir, bazıları ise hiç kullanılmaz. Bütün bunlara rağmen cerrah, istimal edeceği âletlerin çokluğu karşısında telâş veya şaşkınlık hissetmez ve her şeyin tek bir neşter ile hallediliverdiği geçmiş zamanları tahassürle anmaz, bilâkis her ayrı hâdise karşısında ne kadar mürekkep ve mu'dil gözükmürse gözüksün, ona uygun hususî bir âlete sahip bulunduğu için memnun olur..

Maamafih, bu mülâhazalardan anlaşılıyor ki, monizm (vahdetçilik) ten ayrılmak, şe'niyetlere yakınlık ve objektiflik

hususunda büyük bir terakkiyi ifade etmekle beraber, ancak sistemin basitliğinden ve ihata edilebilir vaziyette olmasından ehemmiyetli mikyasta feragat etmek suretile mümkün olabilmiştir. Her nimet bir külfetle elde edilir. O külfete herkesten evvel katlanması lâzım gelen de şüphesiz iktisat tahsil eden kimse-lerdir. Bundan 2500 sene evvel Milet'te üstadı *Anaximenes*'ten her şeyi tek bir iptidai unsurla, yani hava ile izah etmeği öğrenmiş olan bir talebe, bugün imtihanda 92 unsur hakkında bilgisi yoklanan bir kimya talebesinden ne kadar rahattı! Her ikisi arasında, kimyada bütün kâinatı altüst eden muazzam terakkiler vukua gelmiştir.

Burada bir taraftan şe'nîyetlere yakınlık ile diğer taraftan o şe'nîyetleri izaha matuf olan nazari - rasyonel sistemin basitliği arasındaki tezatla - *Eucken* buna «büyük tezat» ismini vermektedir - karşılaşyoruz. Bu tezat bir vakitler kâinatı izah yollarını arıyan *Parmenides*'te müfrit derecede monist bir nazariye ile inhilâle uğramış ve o nazariyede sistemin mutlak vahdeti tercih edilerek şe'nîyetlerin gözönünde bulundurulmasından ve dolayısıyla plüralist bir izah tarzından tamamen sarfınazar edilmiştir.

Burada iki zıt gaye arasında, yani şe'nîyetlere azamî derecede yakınlık ile nazariyenin mümkün olduğu kadar basitliği ve vüzuğu arasında mutavassıt bir nokta tayin edilebilir; bu noktada şe'nîyetlere yakınlık ve nazariyedeki vüzuhtan mütevellit neticeler aynı zamanda ve beraberce temin edilmiş olur. Bu mutavasıt noktanın bulunduğu mevki ilim tarihi içerisinde değişir ve umumiyetle ilmin terakkisi ile beraber şe'nîyetlere yakınlık istikametinde inkişafına devam eder (6). İktisat ilminin bugünkü vaziyetine tekabül edecek olan optimal noktayı, *Eucken*'in yeni eserile esas veçhelerini tayin etmiş olduğu saha üzerinde aramak lâzım gelir.

3. İDEAL TİP

Eucken, istinat ettiği usulün mantıkî karakterini şimdiye kadar tatbik edilen usullerden ayırdetmek ve metodolojik mahiyetini tavzih eylemek için muhtelif mebdelerden hareket etmek suretile büyük ve takdire şayan bir gayret sarfetmektedir. Maamafih, bu gayretlerinde verimli ve calibi dikkat neticelere varmakla beraber, mevzuu

(6) Manevî ilimlerin tekâmülü her halde, zannedildiğine göre, aksi istikameti takip etmektedir.

tamamile tavzihe muvaffak olduğu söylenemez. Fakat bu *Eucken*'in bir kusuru değildir. Bugün hepimiz manevî ilimlere ait bir mantığın yokluğu acısını her adımda duymaktayız, filhakika, ilmî taharri ve tetkiklerin, sarih surette izhar edilmiş olmamakla beraber, gayet âcil ihtiyaçlarından ilham alan ve aynı zamanda *Aristo*'danberi devam eden lojik ananeye müstenit bir mantık sistemi henüz tesis edilmiş değildir. Böyle bir mantık sisteminin tesisi muhtelif ihtisas şubelerine mensup ilim adamlarının kendi meslekî çalışmaları yanında yapabilecekleri bir iş değildir. Bahusus, bugünkü vaziyete göre, bu sistemin esasından kurulması icabetmektedir. Son zamanlarda bu sahada *Windelband* ve *Rickert*'m yapmış olduğu bir tefriğe istinaden, tabiat ilimlerine «tamim edici» - «nomothetisch», manevî ilimlere ise (bunlara kültür ilimleri de denir) ferdileştirici - «idiographisch» usulün mahsus bulunduğu kabul ediliyordu (7). Kanaatimizce bu tefrik yanlış ve şaşırtıcıdır. Tamim edici ve ferdileştirici metodlar, yani umumî mefhum ve kanunlara varmaya çalışan usulle tekerrür etmiyen, bir defaya mahsus vakıa ve hâdiseleri izaha matuf usul arasında gerçi kat'î bir tezat vardır. Fakat bu tezada, prensip itibarile, tabiat ilimleri çerçevesinde olduğu gibi, manevî ilimler çerçevesinde de tesadüf edilir (8). Tamim edici usulün tabiat ilimlerinde zahiren hâkim bir vaziyette bulunması yalnız amelî bir sebebin neticesidir: Tabiat ilimleri geniş mikyasta teknik tatbikat gayesini istihdaf etmektedir. Fakat astronomi ilminin, kuruluş tarzı itibarile bir defaya mahsus ve nevi şahsına münhasır bir vakıa olan semavî ecramı ve tarihini izah etmesi ferdileştirici usulün tatbikinden başka bir şey değildir; aynı usul bundan maada arzın tarihine ve «Deszendenz» nazariyesine de esas teşkil eder. Buna mukabil tarihçi istikamete müteveccih sosyoloji, meselâ *Max Weber*'in «Wirtschaft und Gesellschaft» isimli büyük eserinde (9) gördüğümüz şekliyle, tarih ilminin tamim edici bir kısmını teşkil etmekte ve *Jacob Burckhardt*'ın «Weltgeschichtliche Betrachtung» isimli eserinde de aynı vaziyette bulunmaktadır.

(7) *Wilhelm Windelband*: Geschichte und Naturwissenschaft, Rektoratsrede 1894. *Heinrich Rickert*: Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung. Eine logische Einleitung in die historischen Wissenschaften. 1. basılış 1896, 5. bas. Tübingen 1929. Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft, 1. basılış 1899, 6-7 bas. Tübingen 1926.

(8) Bunu prensip itibarile *Rickert* de teslim ediyor, bakınız: Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft, 3. basılış, s. 17.

(9) Grundriss der Sozialökonomik. III. Abteilung, 2. basılış, Tübingen 1925.

tungen» adlı kitabı ile *A. J. Toynbee*'nin 14 ciltlik eseri (10) ise mutlak tarih kitaplarında ferdileştirici usulle tetkik edilmiş olan bir mevzuun nomotetik usulle izahından ibaret bulunmaktadır. Demek ki, bir çok defalar olduğu gibi, *Rickert*'in şaşırtıcı antitezinde de sırf tesadüfi ve muvakkat olan bir vaziyet, caiz olmayacak şekilde, tamim edilmektedir.

Şu halde *Eucken* manevî ilmilere mahsus bir mantık sistemine istinat ederek, hepimiz gibi kullanacağı metodları zaruret ve imkân nisbetinde, üzerinde durduğu mevzu için ayrıca izah ve tenvir etmek mecburiyetinde kalmıştır.

Eucken'in de gayrı kâfi gördüğü için haklı olarak tenkit ettiği merhale nazariyelerinde her münferit devreye ait hususiyetlerin sistematik şekilde gözönüne konmasına çalışılmıştı. Kâfi bir vüzhla tetkik edildikleri takdirde, *Eucken*'in zanettiği veçhile, muhakkak tenkit ve reddedilmeleri lâzım gelmiyen «kapitalizm» gibi mefhumlar dahi muayyen bir devrin iktisadî hayatına mahsus yekvücut karakteristik vasıfları ifade ederler.

Eucken ise piyasa ekonomisi ile merkezî idareye tâbi ekonomi mefhumlarını esas ittihaz ediyor ve filiyatta müşahhas olarak karşılaştığı iktisadî vaziyetlerin bu iki esas mefhumla ne dereceye kadar ve ne suretle yaklaştıklarını gözönünde bulunduruyor.

Bu iki usul arasındaki metodolojik farkları *Eucken* şu şekilde izaha çalışmaktadır: «Kapitalist ekonomi» gibi mefhumlar tamim edici bir tecrit ile, «piyasa ekonomisi» gibi mefhumlar ise muayyen bir vasfın tebarüz ettirilmesi «pointierende Hervorhebung» (11) suretile elde edilir.

Kapitalist iktisat mefhumu muhtelif zamanlarda ve memleketlerde mevcut kapitalist ekonomilerin müşterek olan cihetlerini muhafaza eden ve farklı olan noktalarından sarfınazar eden bir tecrit amelîyesile meydana gelir; ve nazarı itibara alman muhtelif memleketler bu tecrit amelîyesine olduğu gibi esas ittihaz edilir. Fakat diğer taraftan meselâ umumiyet itibarıyla kapitalist addedilen 1920 yılındaki Alman ekonomisini esas ittihaz ederek, piyasa ekonomisi mefhumunu tesis edebilmek için, evvelâ 1920 yılındaki Alman eko-

(10) *Arnold J. Toynbee, A Study of History, şimdiye kadar 6 cildi neşredilmiştir, Oxford 1934 - 1939. Tarihi tezahürler burada bahaviorizm'e yaklaşan bir ampirizm ile sistematik hale getirilmektedir.*

(11) Bu mefhum *Edmund Husserl* tarafından vazedilmiştir, *Logische Untersuchungen, cilt II, kısım 1, 2. basılış, Halle 1913, s. 216 ve müteakip.*

nomisi dahilinde bir tefrik yapmak ve Devlet idaresine tâbi sektör ile diğer sektörleri birbirinden ayırmak lâzımdır. Devlet idaresine tâbi olmayan diğer sektör, hususî vasıflarının tebarüz ettirilmesi suretile diğerlerinden ayrılmakta ve bundan sonra «piyasa ekonomisi» mefhumu meydana getirilmektedir .

İmdi «piyasa ekonomisi» mefhumu yalnız 1920 yılındaki Alman ekonomisinin mevzuubahs unsurlarına değil, aynı surette 1930 yılındaki İngiliz ekonomisinin ve 1910 yılındaki Fransız ekonomisinin muayyen unsurlarına tekabül etmektedir. Kapitalist ekonominin tarihte tahakkuk etmiş olan bütün şekilleri aynı zamanda piyasa iktisadına ait bünyevî unsurları da ihtiva ederler. «Piyasa ekonomisi» mefhumu nasıl istidlâline vasıta olan nûmunelerin tamim ve tecridi ile meydana gelmişse, kapitalist ekonomi mefhumu da aynı şekilde elde edilmektedir. Aradaki fark, sadece, birincisinde bu tecrit yapılmadan evvel esas ittihaz edilen nûmuneler muhtelif sektörlerle bölünerek tecrit ameliyesinin bu sektörlerden yalnız birine tatbik edilmesi, diğer usulde ise mezkûr ameliyenin unsurların bütününe tatbik olunmasıdır. Buna nazaran «kapitalist iktisat» gibi mefhumları küllî mefhumlar, «piyasa ekonomisi» gibi mefhumları da «cüz'î mefhumlar» olarak göstermek kabildir. *Eucken*, bizim burada «cüz'î mefhumlar» dediğimiz mefhumları alfabenin harflerine kıyas etmektedir. Bunları, yukarıda bir münasebetle söylediğimiz veçhile, kimyevî unsurlara da benzetebiliriz. Bu halde «hamız», «esas» ve «milh» gibi mefhumların küllî mefhumlar olması lâzım gelir.

Eucken bizim burada teklif ettiğimiz terminolojiyi kullanmıyarak, bahsettiğimiz küllî mefhumlara «real tipler», cüz'î mefhumlara ise «ideal tipler» ismini veriyor. Bu tâbirlere karşı ise ilk evvelâ şöyle bir itiraz serdedilebilir: *Eucken* «piyasa ekonomisi» ve «merkezi idareye tâbi ekonomi» mefhumlarını hakikî «tipler» den ziyade mutat mantık esaslarına göre umumî cins mefhumları manasında kullanmaktadır. Bundan başka *Carl Menger* tarafından vazedilmiş olan «real tip» tâbiri de ilmî sahada şimdiye kadar mühim bir rol oynayamamıştır. Buna mukabil *Max Weber*'in vazettiği «ideal tip» mefhumu ise geniş fikir sahalarının inkişafı için pek büyük bir ehemmiyet kazanmıştır, bu itibarla ilimde müteakibilen anlaşabilmek için her halde bu mefhumu *Max Weber*'in kullandığından büsbütün başka bir manada istimal etmemek lâzım gelir.

Eucken'in, ideal tipi *Max Weber*'in anladığı manada bütün ehemmiyetle kavrayamamış olduğunu zannediyoruz; halbuki biz, bu mefhumun içtimâî ilimlerde kullanılan en mühim mefhumlardan

biri olduğu kanaatindeyiz; esasen bugün hâkim vaziyette bulunan fikirler de umumiyetle bu merkezdedir. Hangi mebdée göre olursa olsun, tecrit suretile alelâde bir cins mefhumu vazedilirken, nazarı itibara alınmış olan nûmunelere ait bütün müşterek farıklar göz-önünde bulundurulur ve içlerinden hiç birisi ehemmiyet itibarile diğerlerine takaddüm edecek surette teşdit veya mübalâğa edilmez. Halbuki ideal tip ise, alelâde cins mefhumundan daha farklı bir manayı ifade eder. İdeal tip, aşağı yukarı plâtonik fikir-idee manasında, fakat bittabi bunun metafizik iddialarından ayrı olarak, mevzuubahs tezahürün aslı, ideal mahiyetini mümkün olduğu kadar kuvvetli ve saf (mahz-rein) bir şekilde ortaya koymaya çalışır. Esas ittihaz edilmiş olan nûmuneler, bu ideale, birbirlerinden farklı derecelerde yaklaşırlar ve belki de içlerinden hiç biri ona tamamilе vasıl olamaz.

Bir kimsenin *tipik* bir ingiliz, *tipik* bir fransız ilâh.. olduğu söylendiği zaman bununla ne kastedildiğini herkes bilir; bu hiç şüphesiz tipik olmayan bir ingilizin de ingiliz olduğunu inkâr etmek demek değildir. Burada alelâde ingiliz mefhumu ile ingiliz ideal tipi birbirinden farklı şeylerdir. Sadece ingiliz mefhumundan bahsedildiği zaman ayrı ayrı her ingilizin o mefhuma karşı vaziyetinde hiç bir fark gözetilemez, halbuki bunlardan her biri ingiliz ideal tipine daha yakın veya daha uzak bulunur. Bu sebeplerdir ki ideal tip, *Max Weber*'in de sarîh bir şekilde söylediği gibi, aynı nev'e dahil olan her nûmunenin ihtiva etmediği farıkları bile haiz bulunabilir, alelâde cins mefhumlarında ise buna tabiatile imkân yoktur. İdeal tiple aslen kastedilen mana, tahminimizde yanılmıyorsa, bundan ibarettir.

Max Weber, ideal tipi şehir iktisadı mefhumu üzerinde şu satırlarla izah etmektedir (12): «... bu suretle hareket edilmekle, mü-

(12) *Max Weber*, *Die «Objektivität» sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis*. Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik 1964, Band 19, s. 69, Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre (Tübingen 1922), s. 191.

Max Weber'in ideal tip mefhumuna dair eserlerden bilhassa şunları zikredebiliriz: *Eugen Seiterich*: Die logische Struktur des Typusbegriffs bei William Stern, Eduard Spranger und Max Weber, Dissertation Freiburg i. Br. 1930. Sağlam bir iskolâstik tefekür ve tasnif kabiliyeti ile yazılmış olan bu kuvvetli eser umumiyetle tip mefhumunun tarihi ve tekâmülü hakkında istifade edilebilecek ihatalı malûmat vermektedir. Maamafih, *Max Weber*'den başka mufassal olarak tetkik edi-

şahade edilen bütün şehirlerde bilfiil mevcut ekonomi prensiplerinin vasatîsi manasında değil, bilâkis bir *ideal tip* manasında olan şehir iktisadî mefhumu ortaya konulmuş olur. Bu tip bir veya bir kaç noktai nazarın tek taraflı şekilde tebarüz ettirilmesi ve bu noktai nazarlara uygun olarak bazı şehirlerde nisbeten fazla, bazılarında daha az, bazan da hiç bulunmayan dağınık ve müfrit bir takım tezahürlerin kendi içerilerinde yekvücut bir fikir bütünü teşkil etmek üzere birleştirilmeleriyle elde edilir. Bu fikir bütünü hakikatte tarifine tamamen uygun denebilecek saf bir şekilde ampirik olarak mevcut olmayıp sadece bir hayalden ibarettir; tarih mesaisine burada, her münferit hal karşısında realitenin o ideal vaziyete ne kadar uygun veya ondan ne kadar uzak bulunduğunu tayin etmek vazifesi terettüp eder...»

Esasen *Max Weber*'den daha evvel de filozof *Christoph Sigwart* umumî mefhumlarla tip arasında mantikî noktai nazardan mahiyet farklarını ilk defa vazih surette ortaya koymuş bulunuyordu. Maamafih, *Sigwart*'m bu tefrikte ideal tipi değil, bilâkis vasatî tipi kastedtiğini de unutmamalıyız. Filhakika,

len diğer müelliflerin iyi ve isabetli bir surette seçilmediklerini bu münasebetle kaydedelim.

Alexander von Schelting, *Max Webers Wissenschaftslehre*, Tübingen 1934. Bu eserde ideal tip, umumiyetle *Max Weber*'in metodolojik noktai nazarı ve eserleri münasebetile tetkik edilmiştir. Müellif esas itibarile *Rickert*'e istinat eden umumî bir görüş tarzına sahip bulunmaktadır.

Bizzat *Max Weber*'in tetkiklerinde de ideal tip mefhumu diğer bir çok mefhumlar gibi, kendisinin pek vakitsiz ölümüne gelinceye kadar, daima produktif bir değişme halinde bulunmakta idi. Buna bakarak böyle bir inkişafın bıraktığı izleri tenakuz manasında almak doğru olmaz; *Weber*'in kat'ettiği muhtelif inkişaf merhalelerinden hangisinin esas ittihaç edileceğini müstakbel tenkitler tayin edecektir. Umumiyetle *Max Weber*'in takip ettiği usullere dair metodolojik mutalâalarından ziyade o usul ve metodları bilfiil ne şekilde tatbik etmiş olduğunu göz önünde bulundurmak kanaatimizce daha muvafık olur. Çünkü bir kere o mutalâalarla bilfiil tatbik olunan metodlar her zaman birbirlerine uygun olmazlar, bundan başka bilfiil ortaya konulmuş olan eser, ona dair son ve hattâ ilk metodolojik mülâhazalara nazaran daha yüksek bir seviye üzerinde bulunur. Buna diğer bariz bir misal olarak *Wilhelm Dilthey*'i de zikredebiliriz. Fakat müptedi için şüphesiz, sarih olarak beyan edilmiş olan metodolojik mülâhazalara istinat etmek ancak zımnî şekilde kullanılmış bulunan metodları istidlâl edebilmekten daha kolaydır.

Sigwart bu münasebetle şu mütalâayı ileri sürmekte idi (13): aralarında karabet ve müşâbehet bulunan hâdiselerin teşkil ettiği tabii bazı guruplar vardır ki, bunları aynı zümre altında toplayacak umumî bir mefhum ile ifade etmeğe imkân yoktur. Böyle bir grupu müşterek bir isim ile tavsif etmek kabil olabilirse de, aynı mefhum altında toplamak mümkün değildir; aralarında az çok cüz'î tehalüfler olduğu için hepsine şamil bir tarif vazedilemez. Bu grup vasatta bulunan ve diğer nümunelerle en fazla müşâbeheti haiz olan şekil ile temsil edilir, diğerleri de o vasatî tipin muhtelif cihetlere doğru inhırafları olmak üzere mütalâa edilebilir.

Bu suretle teşkil edilen mefhumları sırf vüs'at ve şumul itibarile mana ifade eden alelâde mantık mefhumlarından tefrik edebilmek için dar manada mantıkî mefhumlara mukabil bunlara *morfolojik mefhumlar* ismini vermek muvafık olur kanaatindeyiz.

Bu morfolojik mefhumlar çok acayip ve şayanı dikkat bir mahiyet arzederler. Bir kere herhangi bir nümunenin o mefhum içerisine dahil olması için her halde mevcut bulunması lâzım gelen asgarî bazı şartlar vardır. Maamafih morfolojik mefhum mantıkî mefhumdan bu kadarla fark etmez, bilâkis morfolojik mefhumun kendisine asgarî bir istinatgâh teşkil edecek olan mantıkî bir mefhum üzerine istinat ettiği söylenebilir. Fakat bu noktada dahi çok dikkate değer bazı inhırafların ortaya çıktığı göze çarpar: Mevzuubahs olan asgarî şartlar aralarında alternatif mahiyette olabilirler ve biri diğerinin yerine geçebilir. Bu halde bir nümunenin o morfolojik mefhum kadrosuna dahil olması için, intihap edilecek olan bir şartı veya hiç değilse müteaddit şartlardan birini tahakkuk ettirmesi lâzım gelir.

Bu asgarî şartlardan başka onlara ayrıca inzımm eden diğer bazı vasıflar da vardır, bunlar mevcut olmasa da olur. Mevcudiyetleri mutlak surette zarurî değil, fakat o nümunenin tipik mahiyetini daha fazla tebarüz ettirmeleri itibarile şayanı temennidir.

(13) *Christoph Sigwart*, *Logik*, Tübingen 1873/78, 5. basılış, 1934, cilt II, s. 736 - 737. *Sigwart*'da gördüğümüz noktai nazar *P. Oppenheim* ve *Carl G. Hempel*'in «*Der Typusbegriff im Lichte der neuen Logik, Wissenschaftstheoretische Untersuchungen zur Konstitutionsforschung und Psychologie*» (Leiden) isimli eserine de esas teşkil etmektedir. Tabiat ilimlerinde ekseriya tesadüf edildiği veçhile, nümuneleri karâbet ve temsil kabiliyetlerine göre tanzim etmek ve bir vasat tip vasıtasile serilerin yukarı ve aşağı doğru dağıldıkları bir sıfır noktasını tayin etmek zarureti bu eserde muasır logistik usullerile tenvir edilmekte ve tamamile haklı gösterilmektedir.

Aynı şey menfi bakımdan da söylenebilir. Filhakika mevcudiyetleri arzu edilmeyen ve girdikleri yerde karışıklığa sebebiyet veren bir takım vasıflar da vardır ki, bunlar mevzuubahs olan nev'in tipik mahiyetini derece derece ihlâl ederler ve ancak mevcut olmaları halinde o nev'in «mahz - rein» bir surette temsil edilmekte olduğu söylenebilir.

Morfolojik bir nev'e dahil olan bütün nümuneleri, içlerinde ancak asgarî şartları ihtiva eden ve saf «mahz» mahiyetlerini ehemmiyetli mikyasta kaybetmiş olanlardan başlayarak, tedricen o nev'i daha saf, daha mükemmel ve tam bir surette temsil eden nümunelere doğru yükselmek üzere bir silsile halinde sıralamak mümkündür. Ampirik bakımdan bu silsile, o nev'in en tipik haddine vasıl olmağa vakit kalmadan her hangi bir noktada inkitaa uğrar. Fakat o silsileyi hayalimizde % 100 tipik, saf, tam ve mükemmel denebilecek azamî noktaya kadar temadi ettirecek olursak, o nokta mevzuubahs nev'i n«ideal tipi» ni teşkil eder. (14)

Bu hususta nisbeten basit bir misal olarak her nebat veya hayvan nev'ini alabiliriz. Bir fasilenin mevcut olan bütün nümuneleri arasında hastalıklı, sakat, fena veya gayrı tam inkişaf etmiş ve binctice tipik olmayan şekillere tesadüf edilebilir. Bunlar gerçi aynı fasileye dahil olmak itibarile asgarî şartları ihtiva ederler, fakat o fasileyi fena bir şekilde temsil ederler. Onlarla mevzuubahs fasilenin mahiyeti hakkında hakikî, saf ve tam bir fikir edinilmiş olmaz. Bunlardan sonra gittikçe daha iyi, daha tam ve daha mütecanis surette inkişaf etmiş olan nümuneler gelir ve nihayet onları da bilfiil mevcut bulunan bütün nümunelerin nisbeten en mükemmel olanı takip eder. Fakat bunun dahi mutlak surette mükemmel olması imkânı yoktur, ufak tefek noksanlara ve intizamsızlıklara onda da daima tesadüf edilebilir. Bu noksanların da hayalen bertaraf edildiği tasavvur edilecek olursa, neticede o nebata ait olan ideal tip elde edilmiş olur. Her nebatatçı koleksiyonu için bu ideal tipe mümkün olduğu kadar yaklaşan bir nümune arar.

(14) İdeal tiplerin şe'niyetten uzak olmaları, yani ideal mahiyetleri, onlarla muayyen vasıfların ampirik sahada tahakkuk edemeyecek azamî bir hadde kadar mübalâğa edilmiş olmalarından ileri gelir. *Max Weber* ideal tiplerin şe'niyete bu suretle mahiyeten uzak bulunmalarını ve binctice o tiplerin tenkit edilemeyeceklerini fazla mübalâğalı bir ifade ile ileri sürülmüş ise de, bu bütün felsefi, ilmi noktai nazarlarda ve umumî görüşlerde kendisine has olan sert ve taşkın ifade tarzının bir neticesinden başka bir şey değildir.

Tıpta da vaziyet tamamen aynıdır. Sarî bir hastalığın mevzuu-bahs olup olmadığı bakteriyolojik tahlil neticeleriyle taayyün eder. Bu asgarî şarttır. Fakat bunun bir de pek muhtelif derece farkları ile tipik olan ve olmayan şekilleri mevcuttur.

Maamafih, morfolojik mefhumların şümül sahası yalnız uzvî tabiata münhasır değildir. Nebatlar ve hayvanlar hakkında söylediklerimiz kristaller hakkında da tamamen varit olabilir. Bir mineralog da aynen bir nebatçı gibi, koleksiyonu için mümkün olduğu kadar tam ve arızasız surette inkişaf etmiş «güzel» ve mümkün merteye tipik nünuneleri elde etmeğe çalışır, esasen madenlerin fiyatları da birbirinden buna göre fark eder. (15)

von Zwiedineck-Südenhorst henüz neticeleri bakımından tamamen ihatalı ve tatminkâr olmamakla beraber calibi dikkat bir etüdünün başına serlevha olarak şu suali geçirmiş bulunuyor: «Bir çağı kapitalist yapan hususiyetler nelerdir?» (16). Bu suale tatminkâr bir cevabın verilmiş olduğunu farzedelim, bu halde muayyen bir zamanda muayyen bir millî iktisadın o hususiyetleri ne kadar kuvvetli ve ne kadar saf şekillerle ihtiva ediyorsa, o nisbette kapitalist olduğu söylenebilir. Bu hususiyetlerden bazıları mevcut olmayabilir ve bu hal o çağın bizzat kapitalist mahiyetini ortadan kaldırmaz, bazılarının ise her halde mevcudiyeti zarurîdir. İşte bütün bu hususiyetlerin mümkün olduğu kadar mütekâsif, tam ve saf bir şekilde birleştikleri tasavur edilecek olursa, neticede kapitalist ekonominin *ideal tipi* elde edilmiş olur.

Morfolojik vakıaların izahında ideal tiplerin umumî mefhumlara nazaran ilmî bakımdan daha verimli ve daha istimale salih olduklarını gösterecek bir misal olmak üzere siyasî sosyolojide devlet halkı veya millet mefhumunu gözönüne getirelim. Bu mefhumu muhtevası itibarile mümkün olduğu kadar ihatalı ve şümüllü bir şekilde tayin edebilmek için, o mefhum içerisine kan, dil, kültür birliği gibi vasıfları ithal etmek mümkün olabilir; netekim bu vasıfların bilfiil tahakkuk ettiği misaller de mevcuttur. Fakat maalesef bütün bu vasıflara uygun olmayan aksi bir misal ile de karşılaşmaktadır ki, o da İsviçredir. İsviçreye de şamil olabilecek umumî

(15) Uzvî ve gayri uzvî tabiatın verdiği misaller, ideal tipin yalnız kültür ilimleri sahasına münhasır kaldığı, yahut esas tatbik sahasının bu ilimlerden ibaret olduğu hususunda çok defa tesadüf edilen ka-naatlerin yanlış olduğunu da isbata kâfi gelebilirler.

(16) *Zwiedineck-Südenhorst*, Was macht ein Zeitalter kapitalistisch? Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft 1931, cilt 50, s. 482-524.

bir tarif vazetmek lâzım gelirse, o vakit coğrafi mekân, tarihî hatıralar ve bilhassa siyasî arzu ve irade birliğini nazarı itibara almak icabeder. Fakat buna mukabil bir milletten bahsedebilmek için, coğrafi mekân birliğinin zarurî olmadığını gösteren misallere de tesadüf edilir. Siyasî arzu ve irade birliğine gelince, E. Renan'ın «millet, bir millet olmak istiyendir» tarifile pek güzel bir surette ifade ettiği bu esaslı unsuru dahi, hali hazırda olduğu gibi bir inhiâl manzarası arzeden zamanlarda tek bir millete bile tamamilen tatbik etmeğe imkân yoktur. Bazı milletlerde ise bu vasıf esaslı bir unsur teşkil etmekten çıkmıştır. Bu gibi milletlerin inhiâl halinde buldukları söylene bile, mantıkî bakımdan ölüm halinde olan bir millet de ne olsa yine bir millettir. İşte bu suretle mantıkta içinden çıkılamıyacak derecede karışık, uzun ve aynı zamanda boş bir takım vasıflara saplanıp kalınır; bunlar nazarı itibara alman hâdisenin hakikî mahiyetinden pek uzak kalırlar ve müşahhas olamamalarından mütevellit mahzuru bir sürü ihtirazî kayıtlar ve tahditlerle örtmeğe çalışırlar.

Halbuki morfolojik tetkik tarzına uygun olarak ideal tipleri ele alır ve mümkün olduğu kadar mükemmel, ideal manada bir devlet halkının, yani milletin nasıl bir çehre arzedeceğini düşünecek olursak, vaziyet tamamilen değişir. Bu halde böyle bir ideal millette bütün fertlerin aynı halka ve aynı devlete mensup oldukları ve aralarında yabancı halklara ait ekalliyetler mevcut olmadığı gibi, içlerinden her biri de o milletin siyasî hudutları haricinde bırakılmamış bulunur; Binaenaleyh bu ideal millette kan, dil, kültür, din ve tarih, coğrafi mekân, siyasî duygu ve istek birliğinin tamamilen mevcut olduğu iddia edilebilir. Esasen bir milletten bahsedildiği zaman herkesin tasavvur ve arzu ettiği mana bundan başka bir şey değildir. Hakikatte hiç bir milletin bu ideale tam manasile uygun olması ise yerinde bir itiraz teşkil edemez; bilâkis bu idealden her inhiraf o millete mensup fertler tarafından bir noksan olarak hissedilir ve elden geldiği kadar bu gibi noksanlar bertaraf edilmeğe çalışılır. Zamanımızda millî siyasetin ehemmiyetli bir kısmı bu gayretlere tahsis edilmekte olup bu uğurda tarihî hakikatleri tahrif etmekten ve her türlü tasnilere müracaat etmekten çekinilmemektedir. İsviçreye gelince, bunun ötedenberi kendi başına, münferit, istisnâî bir vaziyet teşkil ettiği ve bu itibarla kaideyi ihlâl değil, bilâkis teyit eylediği umumiyetle İsviçreliiler tarafından dahi kabul ediliyor. İsviçrede yekvücut bir millî vahdet tesis eden vasıfların eksikliğini milletin tarihteki müsterek hususiyetlerini hatıralar-

da o nisbette canlı bir surette muhafaza etmek suretile doldurmak hususunda memleketin şuurlu ve basiretli siyasetine eskidenberi pek mühim vazifeler terettüp etmektedir.

Hâdiseler üzerinde ideal tipler teşkili ile düşünmek tarzı, ancak son zamanlarda yeniden ele alınmış bir metot olmakla beraber, haddi zatında çok eskidir. «Frise» (Friesland) hukukuna ait eski bir mehadza (16 a) bir dul kadının, henüz reşid olmayan oğluna babasından miras kalıp intifa suretile idaresi kendi uhdesine tevdi edilmiş olan miras üzerinde ne gibi zaruret hallerinde tasarruf edebileceği izah edilirken, bunu gayet iyi görmekteyiz: «Birinci zaruret: Çocuk denizin şimaline veya dağların cenubuna kaçırılır ve elleri, ayakları bağlanırsa, anası çocuğun mirasını satar ve bedelile onun hayatını kurtarabilir. İkinci zaruret: Kıtık seneleri baş gösterir, açlık ve sefalet bütün memleket üzerinde salgın halini alır ve çocuk açlıktan ölmek tehlikesine maruz kalırsa, anası bu takdirde de çocuğun mirasını satar, ona yiyecek tedarik eder ve bu suretle hayatını kurtarır, zira açlık kıtlıktan keskindir. Üçüncü zaruret: Çocuk çırcıplak kalır, barınacak bir yurdu olmaz ve sisli gece, soğuk kış çit boyunu aşar, bütün insanlar, evlerine, kulübelerine sığınır, vahşi hayvanlar ağaç kovuklarına ve dağlardaki mağaralarına çekilir, halbuki zavallı yavrucağlar, elleri ayakları soğuktan sızlar, barınacak bir yuvası olmadığından ve kendisini kışın soğuşuna, açlığa karşı koruyacak yerde şimdi toprağın ve meşenin derinliğinde karanlığa bürünerek dört çivi ile kapanmış ve örtülmüş olan babasının yokluğundan dolayı hıçkırır, feryat eder; işte o vakit de anası çocuğun mirasını satabilir».

Dul anaya, çocuğun şahsı için ibraz edeceği şefkat ve ihtimam dolayısıyla, onun babasından aldığı mirası ancak intifa suretile idare etmek salâhiyeti bahşedilmiş olup, o miras üzerinde kaideten tasarruf etmesine cevaz verilmemektedir. «Yetim malına el sürülmez» kaidesine burada pek ziyade ehemmiyet atfedilmiştir. Bu mala tasarruf edebilmek ancak istisnaen çocuğun maruz bulunduğu hakikî bir zarureti bertaraf etmek icabettiği zaman caiz görülür.

Fakat yukarıda naklettığımız izahattan, çocuğa ait miras hissesi üzerinde tasarrufu istisnaen meşru gösteren zaruretlerin üç hususî hale münhasır olmak lâzım geleceği, yahut bu üç halin her birisinde zikredilen bütün hâdiselerin ayrı ayrı sabit olması icabedeceği

(16 a) v. *Richthofen*, *Friesische Rechtsquellen* 1840, s. 44 - 49, *Scherer*'den naklen: *Geschichte der deutschen Literatur*, Kapitel I, 3, s. 16 (8. basılış, Berlin 1889).

manası çıkarılmamalıdır. Bilâkis bu husustaki şartların adedini kanunî bir tarif ile tahdî surette tayin edecek yerde o şartların heyeti umumiyesi içerisinde misal olarak bilhassa bariz olan üç hal nazarı itibara alınmakta (burada yuvarlak bir adet olmak üzere eskidenberi kudsiyetine iman edilen üç adedinin seçilmiş bulunması da şayanı dikkattir) ve bu üç hal mümkün olduğu kadar göze görünmesi ve kolayca anlaşılması için ideal tip hatlarıyla izam ve mübalâga edilmektedir. Hâdisenin hudut ve şümülünü kuru mantıkî bir tarif ile tayin etmeğe nazaran böyle bir tasvirin daha istifadeli olduğu aşikârdır: Bu suretle mevzuubahs istisnaları meşru ve mazur gösterebilecek haller hakkında sarîh bir fikir edinilmekte ve kanun vazını bu gibi kayıtları kabule saik olan âmiller pek vazîh bir surette gözönüne konulmaktadır.

Yukarıda mevzuubahs olan hâdisenin ötedenberi alışık bulunduğumuz mücerret hukukî tariflerde ve modern hukuk lisanındaki ifade tarzı hakkında bir fikir edinmek için, Türk Kanunu Medenîsinin vasinin vazifelerine dair olan 388 inci maddesini gözden geçirmek faydalı olur: «Gayri menkul mallar sulh mahkemesinin iziniyle satılır. Sulh mahkemesi vesayet altındaki kimsenin menfaati icap etmedikçe bey'e mezuniyet vermez» (16 b).

Muasır kanun hükümleri bu kabil hâdiseleri şümül itibarıyla eskisi kadar dar bir çerçeveye münhasır tutmamaktadır.

Yukarıdan beri izah ettiğimiz usulü takiben yalnız ideal tipler değil, aynı zamanda vasatî tipler de teşkil edilebilir (17). İdeal tipte olduğu gibi aynı nev'e ait olan bütün hakikî veya kabili tasavvur nümunelerin yukarıdan aşağıya doğru bir meratip silsilesi üzerinde tertip edilmiş olduklarını farz edersek, en yüksek noktasını ideal tipin teşkil ettiği bu silsilenin vasatında bir nokta tayin ederek buna vasatî tip ismini vere-

(16 b) Bu mukayeseyi kolaylaştırmak üzere kıymetli yardım ve de-lâletinden istifade ettiğim muhterem meslekdaşım Prof. *Andreas B. Schwarz*'a burada teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

(17) *Heinrich Rickert*, «Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung» isimli eserinde (5. basılış, Tübingen 1929, s. 236) vasat derecede olan tipik vasıflarla nümune ittihaz edilecek derecede mükemmel olan tipik vasıfları tefrik ediyor; burada mükemmeliyet tabiriyle, *Max Weber*'in ideal tip mefhumunda mevcut olmayan hakiki bir kıymet hükmüne istinat edildiği aşikârdır. *Eberhard Gothein* da *Rickert*'in bu mütalâalarına iştirak etmektedir: *Typen und Stufen*, *Kölner Vierteljahrshfte für Soziologie*, 1922, cilt 2, s. 5 - 17. Vasatî tipler normal tip arasındaki tefriki bu makalede de temas edilmektedir.

biliriz. Burada vasat noktayı nasıl tayin edeceğimiz, ayrıca münakaşaya değer bir meseledir; bu hallerde tabiatile - istatistik metotlarının tatbik edildiği sahalar haric olmak üzere - az çok indî hareketlere büsbütün mâni olmağa imkân yoktur. Münferit nümuneler ideal tipten ancak aşağıya doğru uzaklaşabildikleri halde, vasatî tipten hem aşağıya ve hem de yukarıya doğru uzaklaşabilirler. Bazı hallerde vasatî tipten aynı zamanda aşağıya doğru, diğerlerinde de yukarıya doğru inhiraf etmek mümkündür; aynı bir nümune vasatın altında veya üstünde olan vasıfları da kendi içerisinde birleştirmiş olabilir. Esasen vasatî tiplerde nazarı itibara alınan bütün vasıfların müsavi olarak mutavasıt bir had üzerinde bulunmaları icap ettiği için, fiiliyatta böyle bir tipe tamamilen uygun bir nümune bulmak pek güçtür.

Normal tipe gelince, bu da vasatî tipe ideal tip arasında mutavasıt bir mevki işgal eder, fakat vasatî tipe daha yakın bulunur.

İşte bütün bu ve buna benzer meselelerin manevî ilimler sahasında tesisini pek ziyade arzu ettiğimiz, ve henüz mevcut bulunmadığını görmekle müteessir olduğumuz bir mantık - yahut daha umumî olarak morfolojik bir mantık (Gestaltlogik) - dahilinde sistematik surette mütalâa edilmelerine ihtiyaç vardır (18).

4. METODOLOJİYE DAİR MUHTELİF MESELELER

Eucken'in şu husustaki izahatı da çok ehemmiyetli ve aydınlatıcı mahiyettedir: İktisat nazariyatına ait kaziyeler, «A mevcutsa C de mevcuttur» gibi mantıkî şekli haiz şartî hükümler (fakat fa-

(18) *Wilhelm Wundt*'un mantık eserinin «Logik der Geisteswissenschaften» (3. basılış, Stuttgart 1908) ismini taşıyan üçüncü cildi manevî ilimler hakkında metodolojik noktai nazardan mufassal ansiklopedik malûmatı ihtiva etmekte, fakat bizim burada yaptığımız gibi ayrıca münferit meselelere girmemektedir.

Erich Rothacker'm Logik und Systematik der Geisteswissenschaften (Handbuch der Philosophie II, München 1927) isimli calibi dikkat ve kıymetli eseri esas itibarile bizim yukarıda işaret ettiğimiz gayelerden büsbütün farklı hedefleri takip etmektedir.

Buna mukabil *Edmund Husserl* tarafından tesis edilmiş olan «Phänomenologie» bu istikamet üzerinde çok değerli hatveler atmış olmakla beraber, *Husserl-Rickert*'i takiben yeni Kant'çılık cereyanlarının pek kötü tesiri altında kaldığı için daha ziyade apriorist - metafizik bir istikamete tevaccüh etmiştir. Bu sahada yeniden ampirizme dönmek ileriki müsmir neticeleri itibarile çok şayanı tavsiye olabilir.

raziyeler değil!) mahiyetindedir; bu gibi hükümlerin sıhhati (şayet hata edilmemiş ise) namahdut ve ebedî olduğu halde aktüel mahiyetleri mütehavvil ve muayyen bir zamanla mukayyettir. Bu sonuncu noktai nazardan «A mevcuttur, şu halde C de mevcuttur» denilebilir. Fakat A mevcut olmasa bile, «A mevcutsa C de mevcuttur» hükmü artık aktüel olmaktan çıkmakla beraber, sıhhatini aynen eskisi gibi muhafaza eder. Şartî hükümlerin sıhhat ve aktüel mahiyeti arasında yapılan bu tefrik çok ehemmiyetlidir ve her halde iktisat ilminde bütün süitefehhüm ve hataların düğüm noktasını çözmeğe elverişlidir.

İlimimizde ötedenberi çok tesadüf edilen kötü rasyonalist bir ananeye nazaran, her hangi bir etüde esas mefhumların riyazî ifade ve tariflerle başlamak bir nevi itiyat halini almıştır; *Eucken* bu anane ve itiyadı haklı olarak tenkit etmektedir (s. 9 - 10, 32 - 37, 107). Esasen daha çok evvel filozof *Jakob Friedrich Fries* (1773 - 1843), *Herder* ve *F. H. Jacobi*'yi takiben, aynı noktaya şu satırlarla temas etmişti (18 a): «yapılması lâzım gelen şey, her hangi bir kelime ile tavsif edilecek olan bir mefhumu terkip suretile yeni baştan ortaya çıkarmak değildir, bilâkis bu mefhumlardan her birinin ötedenberi lisanında mevcut olduğunu farzetmek mecburiyetindeyiz, bu halde bütün hüner, o lisan vâkıf olan her şahsın bu kelimelerle düşündüğü manayı, tahlil suretile istihraç edebilmekten ibaret kalır». Aynı mütefekkir başka bir eserinde de her türlü kabî tarifleri reddederek şöyle demişti (18 b): «Biz bununla her günkü Alman lisanında kastedilen manayı anlarız».

Eucken'in, hâlâ mutat olduğu veçhile işletme iktisadı ilminin umumî iktisat ilminden ayrılmasına karşı ileri sürdüğü itiraz çok ehemmiyetlidir (S. 262 - 264, 167, 169). Biz de bundan senelerce evvel aynı noktai nazarı şu satırlarla ifade etmeğe çalışmıştık: «İşletme iktisadı ilmi ile umumî iktisat arasında daha sıkı bir iş birliğinden mühim neticeler beklenebilir. Umumî olarak bakıldığı zaman şimdiye kadar mutat manadaki iktisat ilminin, mebde ve azimet noktaları olmak üzere, işletme iktisadına ait bir takım tezlere dayandığı görülebilir (meselâ istihsalin tezayüdü halinde parça başına masrafların azalması hakkındaki tezde olduğu gibi).

(18 a) *J. F. Fries*, *System der Logik*, 3. basılış, Heidelberg 1837, s. 302 - 303.

(18 b) *J. F. Fries*, *Neue oder anthropologische Kritik der Vernunft*, 2. basılış, cilt I, Heidelberg 1828, s. 67.

Umumiyetle iktisat ilminin eskidenberi azimet noktalarını teşkil eden ve hakikatte işletme ekonomisine ait olan bu tezler, içlerinden bazılarının kısmen indî surette seçilerek ilim çerçevesi içrisine alınmasıyla, tamamlanmaya çalışılmıştı. Bizce şayanı tavsiye olan cihet, bunları bir kere sistematik şekilde bir araya getirmek ve hepsini doğru ve tam olup olmadıkları noktasından, bilhassa şumul sahalalarının hudutları bakımından tetkik etmektir» (19).

Eucken, talebesi *Friedrich Lutz*'un «Das Konjunkturproblem in der Nationalökonomie» (1932) isimli kıymetli eserindeki fikirlerine iştirak ederek, metodolojik sebeplerden dolayı bir konjktür nazariyesinin meydana getirilmesi imkânlarını reddetmektedir; bunu bir çok kimseler belki hayretle karşılayabilir. *Eucken*'e göre «her konjktür hareketi kendi başına, münferit bir vakiadır». Bu cihet çok doğru olmakla beraber, *Eucken*'in zannettiği gibi «konjktürde normal bir «cycle» in mevcut olmadığı» neticesini tazammun etmez. Zira kendi başına, münferit bir mahiyet arzeden yalnız konjktür hareketi değildir, bütün iktisadî hâdiseler bu şekildedir. Her birisinin kendisine göre münferit hususiyetleri vardır. Burada bütün mesele, o hususiyetler yanında bazı müşabehetlerin de mevcut olup olmadığını ve bu müşabehetlerin mevzuubahs olan bütün hâdiseler için müşterek bir nazariyeye esas teşkil edebilecek kadar ehemmiyetli olup olmadığını tayin etmektir (19 a).

(19) *Alexander Rüstow*, Die Arbeitslosigkeit in der deutschen Maschinenindustrie, Schriften des Vereins für Sozialpolitik, 185/III, München, s. 74, Not. 61.

(19 a) *Eucken* de, bizim gibi, konjktür nazariyesi imkânlarını münakaşa ederken mevzuu bahs hâdiseleri müşterek bir mefhum olmak üzere konjktür ismi altında toplamakta ve bunlara «cycle», «yükselme», «alçalma», «Hausse», «Baisse» ilh. gibi hepimizin kullandığımız tabirleri tatbik etmektedir; bu mefhumların hepsi muayyen bir mânâyı ifade ettiklerine ve herkes tarafından anlaşıldıklarına göre, mevzuu bahs olan bütün hâdiselerde müşterek bazı vasıfların bulunduğuna hükmetmemiz lâzım gelir; işte umumiyetle istimal edilen mefhumlar da bu vasıfların ifade ve izahına yararlar. Mevcudiyetlerinden şüphe edilemeyecek olan müşterek vasıfların şumulü ayrıca esaslı tetkike muhtaç olan bir meseledir. Fakat her halde bu gibi vasıfların mevcudiyet ve şumulü nisbetinde konjktür nazariyesi de mümkün demektir. Bu arada yapılacak tetkiklerde belki de konjktür mefhumunu *Aristo* mantığının umumî mefhumları çerçevesinde değil, bilakis *Max Weber*'in kullandığı ideal tip mânada telâkki etmenin daha verimli bir çalışma tarzı olduğu anlaşılabilir.

Aksi halde hiç bir iktisat nazariyesinin mevcut olmaması lâzım gelir. Fakat tabiatile bu gibi nazariyelerden her birinin şümül sahasını ve şümül şartlarını katiyetle tayin etmeğe ihtiyaç vardır. Nitekim *Eucken* de biraz sonra (S. 222-223) konjonktür nazariyesinde şu ciheti tamamen teslim ediyor: «Fakat bu nazariye bir mu'tanın tahavvüllerine dair farazî bir tetkik manasında alınır ve tesbit edilen şartların tahakkuku halinde tatbiki mümkün nazarî bir âlet telâkki edilirse o zaman pek faydalı olacağına şüphe edilemez.» (20).

Daima metot meseleleri içerisinde kendisini kaybederek muhtevaya bir türlü girememek, bilhassa *Kant*'tanberi Alman ilminde irsî ve müzmin bir hastalık halini almıştır, bu hastalık bazan vahim anlarında ilmî bakımdan tam bir kısırlığa sebebiyet verecek kadar ileri gidebilir. Fakat burada ölü kalmağa mahkûm bir metodoloji ile bilâkis hayat kazandıran bir metodoloji arasında tefrik yapılabilir ve yapılmalıdır. *Eucken*'in eserindeki metodolojik izahatın sonuncu gruba dahil olduğunu, kitapta tetkik edilen misaller objektif mahiyetleri ve mevzu etrafında pek faydalı neticeler vermeleri itibarile isbata kâfi gelmektedir.

5. GASP VE SADAKA

Metodolojiye dair olan yukarıki münakaşalardan sonra, *Eucken*,-in sistemini muhtevası bakımından tetkike başlarken, akla ilk gelen sual şüphesiz, merkezî idareye tâbi ekonomi ile piyasa ekonomisi arasında esas itihaz edilmiş olan tefrikin tam ve kat'î olup olmadığı meselesidir; bu meseleyi başka bir tâbirle de ifade etmek mümkündür: Merkezî idareye tâbi olmayan her ekonomi piyasa ekonomisi midir, yahut müşterek bir merkezî idareye tâbi olmayan iki iktisat arasında piyasa münasebetlerinden başka, iktisaden haizi ehemmiyet olan diğer bir münasebet mevcut olamaz mı? Burada piyasa münasebetlerinin karakteristik vasfı şüphesiz mütekalibiyet (yani «do ut des - ben sana veriyorum ki, sen de bana ver») prensipi ve ihtiyarîlik esasıdır.

Filhakika, emtia ve hizmetlerin bir iktisattan diğerine naklinde mütekalibiyet esasına istinat etmeyen ve piyasa ekonomisi katego-

(20) Bakınız: *Wilhelm Röpke*. Crises and Cycles, London 1936, s. 64 - 70.

risine ithal edilemeyecek olan iki şekil mevcuttur. Bu şekillerden biri tek taraflı, ihtiyarî olarak sadaka vermek, yani hayır işlemek ve diğeri yine tek taraflı, fakat cebri olarak gasp, tazyik, cizye ve sair tekâlif suretile bazı şeyler vermeğe mecbur olmaktır (21).

Bu iki tali kategoriden bilhassa ikincisi, yani gasp, her şeyden evvel iktisat tarihinde çok mühim bir rol oynamıştır. Malûm olduğu veçhile, gasp ve bilhassa korsanlık suretile geçinen devletler pek çoktu (22). Fakat muayyen bir meslek tarzında icra edilmekle beraber, ancak fırsat düştüğü zamanlarda cereyan edebilen bu gasp şekline nazaran, devamlı, müstakar bir mahiyet arzeden gasp ve istismar hâdiseleri kıyas kabul etmeyecek derecede ehemmiyetli idi.

Sık sık tehditkâr bir hal alan gasp ve yağmaların yerine ekseriya muntazam ve devamlı cizyelerin kaim olduğu da görülmüştür; bu şüphesiz aynı hâdisenin rasyonelleşmesi suretile bir terakki hatvesini ifade eder. Eski tarihin yağmacı devlet ve kabilelerinden başlayarak, gangsterlerin çete teşkilâtına gelinceye kadar, bu muntazam ve gayri muntazam gasbm aynı zamanda beraber olarak tatbik edildiği haller nadir değildir.

Tarihte galipler mağlûplara yalnız cizye tahmil etmekle kalmayarak, istilâya uğrayan memlekette efendi sınıfını da teşkil ederlerdi. Galiplerin tâbiyeti altına giren halk bu vaziyette hürriyetini kaybederek, yüksek tabakanın iktisaden geçim imkânlarını temin etmek için vergi tediyesine mecbur tutulurdu. Derebeylik sistemlerinde yüksek tabakanın iktisaden mevcudiyetine esas teşkil eden bu gibi servaj münasebetleri, tarihin bizce malûm olan devirleri içerisinde pek ehemmiyetli bir rol oynamıştır. Ne ihtiyarilik ve ne de mütekabiliyet esaslarına dayanan bu münasebetleri piyasa ekonomisine ait hususiyetler olarak mütalâa etmeğe, şüphesiz imkân yoktur. Serf vaziyetinde bulunan köylü safî hasılatın efendisine ait kısmını pazarda satamazdı ve aralarında bu bakımdan çok esaslî bir farkın mevcut olduğunu tamamen müdrük bulunurdu. Bunun gibi, derebeyi de kendi serflerinden bilâbedel elde edeceği mah-

(21) *Wilhelm Röpke*, *Die Lehre von der Wirtschaft*, Wien 1937, s. 19-24. Burada *Mirabeau*'nun şu sözü kaydedilmektedir: «Bir cemiyet içerisinde yaşayabilmenin üç nev'ini bilirim; ya dilenmek, çalmak, yahut bir hizmetin mukabilini almak suretile.»

(22) *Aristo*, «Politik» eserinde (I, 8, 5; 1256 b. 1) maişet temininin muhtelif nevelerini sayarken, bir tarafta hayvan yetiştirme ve ziraat ile diğer tarafta balıkçılık ve avcılık arasında gasp ve yağmadan da bahsediyor.

sulât ile, en yakın şehrin pazarından ancak satın almak suretile tedarik edebileceği emtianın tamamile farklı şeyler olduğunu biliyordu. Bu iki nevi emtia tedariki şeklinden ilki diğerine nazaran daha hoş gittiği gibi, aynı zamanda mevki ve paye itibarile de daha şerefli telâkki ediliyordu.

Tacitus'un verdiği klâsik malûmata göre (Germania 14, 4), Cermenler kanlı cebir ve tazyik vasıtalarile elde edilebilecek olan şeylerin ter dökerek emek mukabilinde tedarik edilmesini hakir görüyorlardı.

Muasır devletin tekâmül tarihi menşelerine doğru takip edilecek olursa, bunun orta çağlarda servaj müessesesine müstenit olan feodalizm devri üzerinden ilk fütuhata ve istilâlara kadar uzun bir maziye sahip olduğu görülür; bu istilâların başlıca misalleri olarak Galya'nın Franklar tarafından ve İngilterenin Anglosakson ve Normanlar tarafından istilâlarını hatırlatmakla iktifa edebiliriz. Bunun gibi, modern manada vergi de menşei itibarile tetkik edildiği zaman, ilk defa, müstevli kavimlerin tâbiyeti altına girmiş olan mağlûp kavimlere mahsus cebri bir resim suretile ortaya çıktığı anlaşılır (23). Vergi mükellefiyeti orta çağdan sonra bile uzun zamanlar hürriyetsizlik alâmeti telâkki edilmiştir. Vergi bugün dahî cebri mahiyetini muhafaza etmektedir, mükellef bizzat verginin kendisini veya tahsis edildiği gayeyi hiç bir surette tasvip etmese bile, cezaî müeyyidelerle o resmin tediyesine mecbur edilir.

Maamafih diğer taraftan meclisin vergiyi kabul ve tasvip salâhiyeti ilk defa hür «Stand» (état) ların, tediyesine mükellef olmadıkları resimleri tasvip etmeleri suretile ortaya çıkmıştır. Böyle muhtelit bir karakter esasen modern devletin bünyesini tayin eden karakteristik vasıflardan birini teşkil eder.

Manchester liberalizmi, malûm olduğu veçhile, devleti sırf iktisadî noktai nazardan bir «emniyet fabrikatörü» manasında alarak vergiyi onun tarafından satılmakta olan emniyet hizmetinin bedeli telâkki ediyordu. Devlet siyasî hudutları dahilinde mutlak bir inhisara sahip bulunduğu için, inhisar fiyatını alıcıların tediye kabiliyetine uygun olarak farklı hadler üzerinde tesbit edebilir. Bu faraziyenin pek sun'î ve hattâ gülünç olduğunu anlamak için, realitenin, yalnız totaliter devletlerde değil, diğer rejimlerde bile böyle bir tasavvurun ne kadar uzak olduğunu düşünmek kâfidir.

(23) Bu hususta *F. Neumark*: Verginin tarifi ve mahiyeti. İktisat Fakültesi Mecmuası cilt I, sayı 4, 1941, s. 371 - 396.

Bu tezahürleri piyasa ekonomisine atfetmeğe şüphesiz imkân yoktur. Burada *Franz Oppenheimer*'in «iktisadî vasıtalar» a karşı, «siyasî vasıtalar» ismini verdiği cebir ve gasp yolları mevzuubahs olmaktadır.

Aynı hâdiselerin merkezî idareye tâbi ekonomi kategorisine it-hal edilmesinde ise daha büyük güçlüklerle karşılaşılır. Âşar vergisi ödeyen köylü kendi aile iktisadını bizzat sevk ve tanzim eder. Bu iktisat, toprak mülkiyetini haiz olan senyörün idaresine tâbi ekonomiden tamamen müstakil olup, her ikisi arasındaki münasebet nihayet tek taraflı olarak, birinin diğerine âşar ödemesinden ibaret kalmaktadır. Şu halde, misalimizdeki köylünün sadece böyle bir resim ödediği için merkezî idareye tâbi ekonominin bir unsuru haline geldiği iddia edilebilir mi? Bundan başka cizye ve tazminat hallerinde vaziyet nasıldır? Acaba Young ve Dawes tediyatının cereyan ettiği zamanlarda Almanyada her vergi mükellefinin o tediyat dolayısıyla Fransadaki merkezî idareye tâbi ekonominin, yani Fransız hazinesinin bir uzvu haline geldiği tasavvur edilebilir mi? Yahut ta acaba ıssız bir ormanda haydutlar tarafından soyulan bir şahıs o haydutların merkezî idareye tâbi ekonomisine kendi ihtiyarı haricinde olarak iltihak mı etmiştir? Bu suretle merkezî idareye tâbi ekonomi mefhumu haddinden fazla genişletilmiş olmuyor mu? Hattâ bu maksatla ayrı talî bir grup tefrik edilse bile aynı mahzur gene bertaraf edilmiş olmaz.

Bu gibi tasnif şekillerinin sun'iliğinden kurtulmak için, merkezî idareye tâbi ekonomi ile piyasa ekonomisi yanında tek taraflı iktisadî münasebetlere mahsus üçüncü bir kategori meydana getirmekten başka yapacak bir şey yoktur (24).

6. MERKEZİ İDAREYE TÂBİ EKONOMİ

Tam merkezî idareye tâbi ekonominin kabili tasavvur olan en küçük ve basit şekli, Robinson misalindeki otarşik iktisat şeklindedir (tek insan iktisadı). Bu nevi iktisadın, malûm olduğu veçhile, bir çok defalar muhtelif zaruretler altında kısa veya uzun bir zaman için hakikat halini aldığı vakidir. Fakat *Eucken* Robinson iktisadı-

(24) *Eucken*, gasbı da zikretmekle beraber, buna mevzuu dahilinde ancak kısaca temas etmiştir. Eserde ayrıca istilâ ve servaj meselelerinden de kısaca olarak bahsedilmektedir.

ni, haiz olduğu bu realite kıymetinden sarfı nazar, didaktik (talimi) ehemmiyeti itibarile de bir çok tenkitlere karşı müdafaa etmektedir (s. 179-180). Burada da tetkik müşkülâtını bertaraf edebilmek için, merkezî idareye tâbi bulunan diğer ekonomilerin vüs'atinden, azalarının çokluğundan ve binnetice teşkilât zorluklarından mütevellit güç ve karışık meseleler bir kenara bırakılmaktadır. Kendi başına yaşayan Robinson her türlü sosyolojik münasebetlerin dışında bulunduğu halde, sadık zenci Freitag'm kendisine iltihakile beraber, sosyolojiye ait yeni bir takım vakıa ve meseleler ortaya çıkmıştır. Esasen merkezî idareye tâbi ekonominin daha vâsi ve müttekâmil bir iş bölümüne müstenit şekillerinde gerek nazarı ve gerek amelî bakımlardan büyük güçlüklerin ortaya çıkmasına sebebiyet veren başlıca âmîl de bu yeni meselelerdir.

Merkezî idareye tâbi bir ekonominin daha büyük olan diğer şekli az çok otarşik bir mahiyet arzeden köylü aile işletmesidir; bu nevi işletmenin mazi ve hali hazır için haiz olduğu pratik ehemmiyet malûmdur. İşletme iktisadı ilminde en eski ders kitabı addedebileceğimiz *Hesiod*'un (Milâttan evvel 700) yunanca didaktik manzumesi bu köylü aile işletmesine tahsis edilmiş olduğu halde bile, bu mevzu maalesef henüz pek az tetkik edilmiş bir vaziyette bulunmaktadır.

Bahsettiğimiz bu ekonomi şekillerinden daha yukarı çıktığımız zaman bir memleketin veya devletin merkezî idare ekonomisi (yani plânlı ekonomi) ile karşılaşırız; bu bahiste üzerinde en fazla durulan mevzu da budur. Nihayet bu kademelerin en yukarisında, son şekil olarak, bütün beşeriyeti ihata edebilecek bir merkezî idare ekonomisi (cihanşümul plânlı ekonomi) hayali - «utopie» si gözümüze çarpıyor; maamafih, böyle bir hayalin hakikat haline gelmesinin şayanı temenni olup olmaması hakkında ne düşünülürse düşünülün, bu nevi bir plânlı ekonomi Robinson iktisadının tam aksini ifade ettiği için, didaktik kıymeti de ondan her halde daha az olmasa gerektir.

Bununla beraber merkezî idareye tâbi ekonominin muhtelif nevilerini cesametlerine göre romantik bir Robinson'dan başlayarak o kadar romantik olmayan cihanşümul bir plânlı ekonomi hayaline gelinceye kadar yükselen bir seri üzerinde tertip ederken, bu dört tipin aralarında yalnız tarifleri itibarile sistematik -şeklî bir vahdet arzettiklerini gözden kaçırmamalıyız; bundan sarfınazar aynı tiplerden her biri hakkında çok farklı ve hattâ tamamilen aksi fikir ve mütalâalar yürütülebilir.

Bu tiplerin yegâne tabîi ve devamlı olan şekli köylü aile iktisadıdır. Bu nevi iktisat binlerce senedenberi bünyesinin sağlamlığını isbat etmiş ve yeryüzünün büyük bir kısmına yayılmıştır. Köylü aile iktisadı burada kendi bünyesine aykırı ve yabancı bir cemiyet içerisinde bulunmaktadır. Zira Robinson, bir hakikat olduğu tasavvur edilirse, ancak zaruretlerin icabı olan ve bakasını kendisinden sonraki bir nesle kadar bizzat temine muvaffak olamıyan istisnâî bir vaziyetten başka bir şey ifade etmez. Merkezî idareye tâbi millî ekonomiler ve aynı vasfı taşıyan cihan ekonomisi dahi şimdiye kadar şiddetli münakaşalara mevzu teşkil eden programlardan daha ileri gitmemiştir; bu programlar tecrübe edildiği yerlerde de bugüne kadar tam manasile tahakkuk etmedikten başka, kendi içerlerinde bile henüz vuzuh ve kat'iyet teminine muvaffak olamamışlardır.

«Merkezî idareye tâbi basit ekonomi», meselâ bir köylü aile işletmesindeki şekle, fertlerden-teşekkül eder. Plânlı ekonomi ise, meselâ komünist bir devletteki şekle, kendi idaresi altında fertleri değil, bilâkis ev idarelerini ve işletmeleri bulundurur; bu idare ve işletmeler piyasa ekonomisi hâdiselerinin bermutat aralarında cereyan ettiği normal teşekküllerdir. Fakat bunlar daha küçük mikyasta olmakla beraber, tam ve eksiksiz (complet) bir «merkezî idareye tâbi ekonomi» addedilemezler; onlara daha ziyade «yarı ekonomi» demek muvafık olur, çünkü işletme ancak istihsalî, ev idaresi ise istihlâkî ihtiva eder. Tam bir köylü aile işletmesi, her iki nısıf da, gerek istihsalî ve gerek istihlâkî kendi içerisinde cemetmiş bulunur. Bu işletme otarşik bir tarzda kendi kendisine kifayet ettiği takdirde, bahsettiğimiz her iki nısıf birbirile doğrudan doğruya birleşerek tek bir bütün vücuda getirir ve bu suretle «merkezî idareye tâbi basit ekonomi» ortaya çıkmış olur. Fakat piyasa ekonomisi münasebetlerinin cari bulunduğu bir muhitte, münhasıran piyasa için istihsal eden bir köylü aile işletmesi tasavvur edilecek olursa, burada da gerçi her iki nısfın yanyana mevcut olduğu görülebilir, fakat ikisi arasında iktisadî bünyeleri itibarile doğrudan doğruya bir münasebet mevcut değildir ve kendi içerlerinde harice karşı kapalı bir bütün teşkil etmezler. Her ikisinin de aynı işletme dahilinde yanyana bulunması o işletmedeki fertlerin şahsile kaimdir ve aralarındaki iktisadî münasebet (faraziyemize göre) münhasıran piyasaya müteveccih bulunur. Filhakika, köylü aile işletmesinin istihsale mahsus olan nısfında elde edilen bütün mahsuller pazarda satılır ve istihlâke ait olan nısfındaki bütün gelir ve bütün is-

tihlâk malları da pazardan gelir. İşte bu itibarla da, üzerinde durduğumuz basit misal, sistematik noktai nazardan bizim için büyük bir ehemmiyet ifade etmektedir.

Hakikî iktisadî hayatta mutavassıt bir köylü aile işletmesine baktığımız zaman, burada o ailenin kısmen kendi ihtiyaçları için istihsalde bulunduğunu ve kendi mahsullerini istihlâk ettiğini görürüz. Binaenaleyh bu işletme dahilinde her iki nısıf, yani istihsal ve istihlâk faaliyetleri bir dereceye kadar birbirile birleşmiş bulunur, fakat buna mukabil her ikisi aynı zamanda birbirlerinden kısmen ayrılmış vaziyette olup, dışarıda piyasa tarikile dolambaçlı bir şekilde karşı karşıya gelir.

Piyasa ekonomisi dahilinde, istihsalini kendi merkezinden tanzim ve idare eden işletmenin iktisadî muhatabını her cihetten piyasa teşkil eder; böyle bir işletme ham ve yarı mamul maddelerini, kredisini, işçilerini oradan tedarik eder ve istihsal ettiği emtiayı da orada satar.

Keza piyasa ekonomisi dahilinde bulunan ev idarelerinin de iktisadî bakımdan muhatabı gene piyasadır; bunlar da gelirlerini ve istimal edecekleri malları oradan tedarik ederler.

Plânlı ekonomiye dair iktisat nazariyatı şayanı hayret derecede geri olduktan başka, üstelik çok garip bir vaziyette de bulunmaktadır. Bu mevzua taallük eden hemen bütün esaslı tetkikler iktisat politikası ve umumiyetle felsefî mebdeleri itibarile plânlı ekonomiye aleyhdar liberal istikamete mensup müellifler tarafından yapılmıştır; bu tetkiklere saik olan noktai nazarlar muhtelifdir: Merkezî idareye tâbi ekonomi bazan daha basit ve anlaşılması kolay olduğu için, bünyesi itibarile daha güç ve karışık olan piyasa ekonomisine bir basamak olarak sırf didaktik mülâhazalarla mütalâa edildiği gibi, bazan da piyasa ekonomisine karşı zayıf noktaları açığa koymak maksadile ve nihayet bazı hallerde de kendi sistemlerinin nazari bakımdan her halde calibi dikkat olan mukabil kutbunun ne olduğunu öğrenmek teecessüsü ile tetkik edilmiştir. Plânlı ekonominin taraftarları ise, ekseriya medhü sena (yahut ta bazan tevîl) yollu propagandalarla veya sadece piyasa ekonomisini vukuf ve ihtisaslarının yettiği nisbette tenkit ile iktifa etmişler ve burada da mukayeseye hangi kıstası esas ittihaz ettiklerini tayin etmiyerek asıl mühim olan bu noktayı karanlıkta bırakmışlardır. Bu gibi tetkiklerden başka, son zamanlarda Sovyet Rusyada plânlı ekonominin daha ziyade idare tekniğine ait meseleleri üzerinde neşredilen eserlerin de miktarı gittikçe artmaktadır.

Merkezî idareye tâbi ekonomi hakkındaki ilmî tahlillerde şüphesiz bundan böyle de esaslı terakkiler yapılabilir ve yapılması lâzımdır. Fakat diğer taraftan başarılabilir olan bu terakkilerin nevi ve derecesi hakkında yanlış bir fikir edinmemelidir. Merkezî idareye tâbi ekonomi hakkında sırf nazariyat itibarile söylenebilecek sözlerin ne kadar çabuk tükendiğini anlamak için, bu mevzua taallûk eden nazariyelerin her şeyden evvel basitlikleri sebebiyle - *Eucken* ve Avusturyalı müelliflerde görüleceği gibi - piyasa ekonomisi nazariyatına alelâde bir mukaddeme olarak tetkik edildiklerini düşünmek kâfidir. Bu husustaki malûmat daha fazla derinleştirilebilir, fakat genişletilmesine pek o kadar imkân yoktur. Buna mukabil, merkezî idareye tâbi ekonomi hakkında, maalesef henüz esas itibarile mevcut olmadığını gördüğümüz bir sosyoloji ve sosyal psikoloji ile, aynı ekonominin zayıf noktalarını ve tehlikelerini araştırarak bir patolojinin her halde çok geniş bir yer tutacağı şüphesizdir. Nihayet merkezî idareye tâbi ekonominin teşkilât tekniği hakkındaki bilgi de pek kısa bir zamanda koca bir kütüphaneyi dolduracak kadar artacağı için, çoğalan bu yekûn karşısında bir dereceye kadar tevazünü muhafaza edebilmek, biraz evvel bahsettiğimiz her iki nazarî kısım için pek büyük zahmetleri mücip olacaktır.

Eucken, merkezî idareye tâbi ekonomi hakkında şümulü ve sistematik bir nazariyenin ana hatlarına dair çok sayıyı dikkat bazı esasları tasarladıktan başka (s. 94-103, 149-166), eserinin diğer yerlerinde de aynı mevzua temas etmektedir. Meselâ s. 183 de şu satırları okuyoruz: «Tam (total) merkezî idareye tâbi bir ekonomiyi sevk ve tanzim eden makamlar iktisadî faaliyetleri, sanki tam bir rekabet altında cereyan ediyormuş gibi (25), idare ederler». Yani o faaliyetleri mümkün mertebe o şekilde idare etmeğe çalışmaktadırlar. Müellif kitabın diğer yerlerinde de (s. 237, 239, 247) merkezî idareye tâbi ekonominin sevk ve idaresinde ahlâkî ve dinî telâkkinin haiz olduğu ehemmiyete işaret ediyor ve mevzuubahs ekonominin kendi gayeleri için mi, yoksa piyasa ekonomisini nümune itihaz ederek bütün alâkadar fertleri mümkün olduğu kadar iyi bir şekilde iâşe ve infak etmek gayesi ile mi iktisadî faaliyette bulunduğu göre neticelerin birbirinden ehemmiyetli surette farkedeceğini söylüyor.

(25) Yani iktisadî mahiyette olmıyan gayelerinden sarfı nazar etmek suretile.

Her halde bütün bunlardan anlaşılıyor ki, merkezî idareye tâbi ekonomi piyasa ekonomisine ne kadar yaklaşır ve idare hususunda şahsî menfaatlerden ne kadar uzak ve makul bir hattı hareket takip ederse, o nisbette mükemmel çalışabilmesi kabil olur. Bu suretle kendisine mümkün olduğu kadar yaklaşılmak istenen piyasa ekonomisi ise, haddi zatında o kadar büyük külfetleri icap ettiren bir sistem olmadığı için, bunu da memnuniyetle karşılamak lâzım gelir.

Bu münasebetle zikredilmesi icap eden mühim bahislerden biri de, biraz evvel söylediğimiz gibi, merkezî ekonomiye mahsus olan zayıf noktaların ve mahzurların nereden ileri geldiklerini tayin etmek meselesidir. *Sismondi*'denberi piyasa ekonomisine aleyhdar ve taraftar olan müellifler, bu sistemin zayıf noktalarını ve onları tevhit eden âmilleri gittikçe daha büyük bir kat'iyet ve nüfuzu nazarla araştırıp ortaya koymuşlardır (26). Fakat bu tetkiklerde maalesef, tesbit edilmiş olan mahzurlardan hangilerinin bizzat sistem içerisinde mündemiç ve binnetice sakınılmaz bir mahiyette oldukları ve hangilerinin sistemi sırf hariçten sarsıntıya uğratan arızî sebeplerden ileri geldikleri, kâfi bir kat'iyetle tefrik edilmemiştir. Şimdiye kadar hemen daima ve ısrarla, piyasa ekonomisine mahsus olan bu türlü mahzurların plânlı ekonomide ortaya çıkamayacaklarına işaret etmekte ileri gidilmemiştir. Fakat böyle bir iddiayı ileri sürmek bile başlı başına bir mantık hatası teşkil eder; zira o mahzurlar plânlı ekonomide de mevcut olsa, o vakit bunların piyasa ekonomisine mahsus olmamaları lâzım gelir. Burada asıl üzerinde durulacak mesele, plânlı ekonomiye mahsus olan zayıf ve şayanı tenkit noktaların nelerden ibaret olduğunu tayin etmekten ibarettir. İşte ancak bu suale şümüllü ve ihatalı bir cevap verildikten sonra, her iki ekonomi arasında fayda ve mahzurlarına nazaran objektif bir mukayese yapmak imkânı hâsıl olabilir.

7. İKTİSADÎ HAYATTA KUVVET VE İKTİDAR

S. 103 de (aynı zamanda s. 226, 231, 237) merkezî idareye tâbi ekonomiden bahsedilirken şu satırları okuyoruz: «İçerisinde iktisadî kuvvetin daha fazla temerküz ettiği bir ekonomi sistemi mevcut

(26) Bakınız: *J. Dobretsberger*, Ekonominin hususî şahıslar tarafından idare edilmesinden doğan mahzurlar, İktisat Fakültesi Mecmuası, cilt 1, sayı 1, 1939, s. 75 - 117.

değildir. Merkezî idareye tâbi ekonomi çerçevesinde de kuvvet ve iktidara en mütekâsif şeklile, merkezî idareye tam (total) bir surette tâbi bulunan sistemlerde tesadüf edilir. Burada iktisadî kuvvet hudutsuz olarak tezahür eder. Böyle bir cemiyetin her uzvu plânlı ekonominin iktisat idaresine tamamen bağlı olup, hiç bir sahada iktisaden hürriyet ve muhtariyet sahibi değildir. Bu sistemin ancak bir dereceye kadar tatbik edilebildiği yerlerde dahi, meselâ Mısır tarihinin bazı asırlarında, ferdin vazifesi merkezin emirlerine fasılasız surette itaat etmekten ibaret kalır».

Bu vaziyetin tamamen aksi olan mukabil sistem hakkında da, s. 230 da şu satırları gözden geçirelim: «İktisadî kuvvet ve iktidarın hemen hiç mevcut bulunmadığı tek bir piyasa şekli varsa, o da tam rekabet şeklinin cari olduğu sistemdir». «Burada herkesin hissesine düşen kuvvet ve iktidar, dikkate değmiyecek kadar cüz'îdir». «Kuvvet bir yerde birikip toplanamayacağı için şahsî bir tâbiyet münasebetinden bahsetmeğe de imkân yoktur». «İktisadî kuvvet ve iktidar meselesinin böyle bir memlekette fiilen mevcut olmaması lâzım gelir. Bu vaziyet hiç bir zaman tahakkuk etmemiş olmakla beraber, iktisadî realiteyi anhyabilmek için büyük bir ehemmiyet arzeder».

Stackelberg bu mütalâayı haddinden fazla nikbin telâkki ederek, piyasada tam rekabet şeklinin cari olduğu hallerde dahi servet inkisamındaki farkların iktidar ve tahakküme yol açacağını ileri sürmektedir (26 a). Bizim kanaatimize nazaran, tam rekabet şartının tahakkuk ettiği bir ekonomi dahilinde istihsal vasıtaları veya istihlâk emtiası itibarile daha büyük hisselerle sahip olmak, orada hemen şahıslar üzerinde iktidar ve tahakkümün mevcut olduğuna delâlet etmez. Maamafih, *Stackelberg* servet inkisamında tevarüs suretile husule gelmiş olan farkların burada da iktisaden bir adaletsizliği ifade edeceğini ve iktisadî hayatta rekabet şartları itibarile müsavat ve adaletin temini için bu mahzurun miras hukukunda yapılacak tadilât suretile bertaraf edilmesi lâzım geleceğini iddia etmektedir, kendisinin bu fikrine tamamen iştirak edebiliriz. Ancak bundan sonra da gelir ve servet inkisamında gene bazı farkların baki kaldığı görülürse, bunları da, iktisadî hayatta fertlerin idare kabiliyetinden ve şahsî muvaffakiyetlerinden ileri geldikleri için, içtimâî hayatın teknik icapları bakımından zarurî ve muhik telâkki etmek icap eder.

Eucken, eserin diğer kısımlarında da (s. 223-233) iktisadî kuvvet ve iktidar meselesine çok şayanı istifade bir tarzda temas etmektedir. Müellifin bu meseleden bahsettiği her yerde, alelâde bir kelime ve mücerret bir mefhum üzerinde durmakla kalmıyarak, iktisadî kuvvet ve iktidar mücadelelerine bilfiil iştirak etmiş, o mücadeleleri bizzat başından geçirmiş tecrübe sahibi bir insan olduğu kanaati zihinlerde hâsıl olmaktadır. Bu hususta fikirlerine şahsan iştirak edebileceğimiz bir cihet varsa, o da, vaziyetin bugünkü şekline nazaran, iktisadî kuvvet ve iktidar mücadeleleri esnasında kazanılmış olan şahsî tecrübelerin yerini hiç bir şeyin tutamayacağıdır.

Maamafih, bugün bir çok iktisatçıları ekonomik hâdiselerin bu gibi haşin ve şiddetli mücadelelerle ne kadar dolu olduğunu görmekten menederek onları gerek mazide, gerek hali hazırdaki hâdiseleri hoş görmeğe ve ideal telâkki etmeğe sevkeden âmil yalnız şahsî tecrübelerin eksikliği değildir (s. 24 ve 225). Biz burada daha ziyade sosyal psikolojik mahiyet arzeden bir tezahürün tesir sahasında bulunduğumuzu tahmin ediyoruz. Filhakika, egoizmin haşin ve müfrit şekli yalnız efkârı umumiye tarafından takbih edilmekle kalmaz, aynı zamanda o egoizmde bilfiil hisseleri olanların vicdanı da o tenkit ve takbihlere az çok iştirak eder. Halbuki diğer taraftan da tahakküm hevesi ve kâr hırsı iktisadî faaliyetlerde zaptedilmez bir kuvvetle gene kendi mevcudiyetlerini hissettirmekten geri durmazlar. Binaenaleyh, ekseriya cinsî hayat sahasında gözü-müze çarpan sosyal psikolojik bir vaziyete burada da rastlamak kabıl olur: Umumiyetle hoş görülmiyen, fakat buna rağmen gene devam edilmek istenen bir hâdisenin tevlit ettiği nefret ve istikrah şuururlardan silinmeğe ve unutulmağa çalışılır; cinsî hayat sahasında olduğu gibi, içtimaî hayatta da kendisini iffet ve namus sahibi tanıtmaya çalışarak bir nevi riyakârlık ve mürailik ortaya çıkar, hattâ bu gibi şeylerden bahsetmek ve onları açığa vurmamak bile, etrafı sızıntı vermiyerek bizzat o işlerle meşgul olmaktan daha fena ve daha rezilâne telâkki edilmeğe başlanır.

Arkasında haris menfaat sahiplerinin gizlendiği ideolojilere (Interessenten-Ideologien) dair - *Eucken*'in haklı olarak talep ettiği - bir psikoloji ve sosyolojinin en mühim fasıllarından birini de her halde iktisat politikasında bu riyakârlık ve mürailik meselesi teşkil edebilir. Esasen o türlü ideolojilere karşı en müessir silâh ta bu suretle elde edilmiş olur.

8. REKABETİN TARIFI

Eucken tam rekabetin «ferdin tesiri tamamen sifıra müsavi olan ve bu itibarla ancak arz ve talep eden şahısların namütenahî bir adette mevcut olmaları halinde tahakkuk eden bir piyasa şekli» olarak tarif edilmesine, itiraz ediyor (s. 115 ve 284) ve haklı olarak bu objektivist-riyazî tarifiñ realiteye uygun olmadığını söylüyor. Filhakika, böyle bir tarif rekabeti hakikatte hiç bir zaman erişilemeyecek limit-nihaî bir vaziyet olarak tasavvur etmekle, neticede piyasa nazariyesini, evvelce de söylediğimiz gibi, inhisar nazariyesine kalbeden telâkkilere yaklaşmaktadır. *Eucken* s. 115 de şöyle diyor: «Rekabetin tarifinde ehemmiyet atfetmemiz lâzımgelen nokta ferdin e'âl ve harekâtının piyasada doğurduğu filî reaksiyonlar değildir. Burada asıl ehemmiyetli olan nokta ferdin, piyasanın vüs'ati ve kendi arz ve talebinin ehemmiyetsiz bulunması dolayısıyla istikbale ait iktisadî tasavvurlarında böyle bir reaksiyon ihtimalini derpiş etmemesidir». S. 128 de de «fert kendi satışlarının piyasada doğuracağı reaksiyonları nazarı itibara almaz. Şu halde rekabet cari oluyor demektir». Bütün bunların hepsi doğru, fakat bu sefer de fikrimizce böyle tek taraflı sübjektivist bir noktai nazarla vaziyetin objektif cephesi ihmal edilmiş olmaktan kurtulamıyacaktır. Zira, müteşebbis sırf kendi keyif ve arzusuna göre harekette bulunmaz, bilâkis muayyen objektif vaziyetlere göre taayyün eden tarz ve şekilde faaliyette bulunur. Hakikatte müteşebbisin verdiği karar müstakbel piyasa durumu üzerine daima herhangi bir şekilde tesir icra eder, esasen bu piyasa durumu ona iştirak eden bütün fertlerin kararlarından müteşekkil bulunur. Fakat o fertlerden her biri ilerdeki piyasa durumunu ancak takribi olarak, yani az çok müphem bir şekilde tahmin edebilir. Böyle bir vaziyette fertlerin kararlarındaki muhtemel tahavvüllerle, o tahavvüllerin piyasa üzerine bilfiil icra edeceği tesirler, tahminlerdeki isabetsizlik ihtimalinin dununda kalırsa, yani müstakbel piyasa durumu üzerindeki müessir olabilmek ihtimali kemmiyet itibarile tahmin marjını aşmıyacak olursa bu takdirde fertler kararlarının tesirlerini tahminlerinde ayrıca hesaba katmaya lüzum görmezler. Şu halde denebilir ki, her ferdin vereceği karar müstakbel piyasa durumu hakkındaki ümit ve tahminlerine bağlı olduğu gibi bu piyasa durumu da, dolayısıyla, o kararın tesirlerine bilfiil tâbi vaziyette bulunur, fakat bu tesirler nisbeten cüz'î olduğu için tahminlerinde ihmal edilmesi mümkündür.

Demek oluyor ki burada - tecrübî psikoloji ifadesile - bir «eşik kıymeti» mevzuubahs olmaktadır. Buna nazaran, münferit müteşebbis tarafından verilmiş kararların piyasa üzerindeki filî tesiri adedî kıymet itibarile o müteşebbisin aynı piyasa durumu hakkındaki tahminlerinin isabet haddi dînunda bulunduğu müddetçe rekabetin cari olduğu söylenebilir.

Şu halde rekabet ne sırf objektif, ne de sırf sübjektif, bilâkis muhtelit mahiyette objektif-sübjektif olan bir vakiadır ve bu itibarla müteşebbislerin, muayyen objektif bir saikle zaruri hale getirilmiş olan sübjektif bir hareket tarzına dayanır.

9. RANDIMAN KANUNU

Eucken, gerek piyasa ekonomisinde ve gerek merkezî idareye tâbi ekonomide cari olan üç kaideden ikincisi olmak üzere «azalan randıman kanunu» nu tetkik ediyor (s. 158-160); bu kanun bidadette dar manâda olarak «azalan toprak randımanı kanunu» şeklinde vazedilmişti; buna mukabil endüstri sahasında ise gûya aksine, çoğalan randıman kanununun mevcut olduğu zannediliyordu; bu hallerde randımandan bahsedilirken daima mütezayit masraflarla temin olunan randıman ve mütenakıs tâbirile de evvelâ nisbî ve bilâhara mutlak olan bir azalma kasedilmekte idi.

Ziraatle endüstri arasında prensip itibarile böyle bir farkın asla mevcut olmadığı çoktanberi anlaşılmıştır. Her iki sahada da her nevi masraf için öyle bir nokta mevcut bulunmaktadır ki, o noktadan itibaren masrafın tezyidi - diğer şartların aynı kalması halinde randımanın da daha fazla artmasını temin etmemekte, bilâkis evvelâ nisbî ve nihayet mutlak olarak azalmasına sebebiyet vermektedir. Burada ziraatin sanayie karşı sırf ampirik bakımdan arzettiği yegâne hususiyet ancak şu noktada aranabilir: Toprağın bizce malûm olan inkısam vaziyetinde muayyen bir masraf nev'i, yani top-rak sathı münferit işletme için umumiyetle kabili tezyit değildir ve bu itibarla yapılabilecek bütün sarfiyatın optimal noktasını sabit bir şekilde tayin etmiş olmaktadır (27).

Bu esas gözönünde tutularak umumiyetle ve bilâ tahdit «azalan randıman kanunu» ndan bahsedilmekte ve buna ilâveten randı-

(27) Bu hususta bakınız: *F. Neumark*, İktisat Teorisi, İstanbul 1939; cilt I, s. 254 ve müteakip.

manın optimal noktaya kadar artmakta olduğu söylenmektedir. Şu halde hakikatte «evvelâ çoğalan ve sonra azalan bir randıman kanunundan kanunu» ndan bahsetmek lâzım gelirse de bu, ifade tarzı itibarile güzel bir formül değildir; binaenaleyh, mevzuubahs olan kununa randıman tezyidinden tenakusa intikalin vukua geldiği optimal noktaya göre isim vermek sistematik bakımdan belki daha doğru görülebilir. Burada bütün masrafların birbirlerine olan nisbetinde optimal bir noktanın tayini mevzuubahstır. Eğer bir masraf, onunla diğer masraflar arasındaki nisbetten husule gelecek olan optimal noktanın dúnunda ise, şimdiye kadar gayrı kâfi olan bu masrafın tezyidi, nisbî optimal noktasına varıncaya kadar, bir randıman tezayüdü temin eder. Şu halde bu kanunu umum masraflarda optimal nisbiyet (Proportionalität) kanunu şeklinde ifade edecek olursak, bununla hiç şüphesiz en doğru ve bu sahadaki tetkik vaziyetine en uygun bir ifade şekli elde edilmiş olacaktır (28).

10. ZAMANIN ROLÜ

Eucken'in derin, ihatalı ve hakikate uygun bir şekilde tetkik etmeğe muvaffak olduğu mevzulardan biri de iktisatta zamanın rolüdür; müellif aynı mevzu üzerindeki tetkiklerini bu aralık diğer bir etüdle daha fazla genişletmiş ve derinleştirmiştir (29). Gerçi hakikî iktisatta en iptidai ham maddeden pek ziyade işlenerek istimale elverişli bir hale getirilmiş olan istihlâk mallarına gelinceye kadar, her şey aynı zamanda yanyana bulunur. Binaenaleyh burada karşılaşılan müşkülâtı bertaraf edebilmek maksadile, tekâmülün muayyen bir kademesi üzerinde zaman unsurunu tecrit etmek ve bütün iktisadî hayatı her şeyin aynı zamanda cereyan ettiği bir ekran üzerine aksettirmek metod ve ilim tarihi bakımından yerinde ve haklı olan bir harekettir. Hattâ *Eucken* dahi, böyle bir tecrit vasıtasile elde edilebilen sistemin düzgün ve muntazam bütünlüğünü çok defa takdirle seyretmekten kendisini alamamıştır.

(28) Bakınız: *Wilhelm Röpke*, Cemiyet Ekonomisi, İstanbul, 1937, s. 130 ve m.

(29) *Walter Eucken*, Der Wirtschaftsprozess als zeitlicher Hergang. (Conrads Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, Jena 1940, eilt 152, s. 113 - 152). Bu hususta ilk hatveyi atan müellif v. *Zwiedineck-Südenhorst* olmuştur.

Fakat bizzat *Eucken*'in yaptığı gibi, bütün iktisadî hâdiselerin zaman itibarile arka arkaya sıralanışını ve onlara dair fevkalâde mühim kanunları gözönünde bulundurabilmek, realiteye yaklaşmak hususunda pek ehemmiyetli bir terakkiyi ifade eder.

İktisadî faaliyette bulunan insanın zamana karşı alabileceği farklı vaziyetler hakkında *Eucken* bir münasebetle şu satırları yazıyor (s. 250): «İnsan, müstakbel emniyetini temin etmek için, uzak istikbale göre faaliyette bulunabilir.» Fakat iktisaden zaman ufku bazı hallerde bizzat kendi ömrü ile de mukayyet olmaz, daha uzak bir istikbale kadar uzanabilir, meselâ meyvalarını ancak çocuklarının toplayabileceği ve odununu ancak torunlarının yarabileceği ağaç fidanlarını diken ihtiyar bir köylüde olduğu gibi.

Eucken buna mukabil iktisadî hayatın yakın bir istikbale göre tanzim edilmesine misal olarak «göçebe kavımlar» ı zikrediyor (s. 250). Fakat büyük baş hayvan sürülerini ehlileştıren çoban kavımlar - ki bugün göçebe tâbirile bunlar anlaşılır - zaman ve mekân üzerinde bilhassa uzağı ve geleceği düşünen ve yaşayışlarını ona göre tanzim eden insanlar olarak tanınmış buldukları için, müellifin burada göçebe kavımlar tabirile her halde iptidaî toplama devrindeki seyyar insan kümelerini kasdettiği anlaşılıyor; hakikaten iptidaî insanların en aşağı ve en geri kültür ve iktisat kademesini ifade ettikleri şüphesizdir. *Eucken* bunların yanında gene pek yakın bir istikbale göre faaliyette bulunan insanların en mufrıt tiplerinden olmak üzere, bir kaç günden ilerisini düşünmeyen Bohemien ve Lazaroni'yi zikrediyor. Fakat bütün bu tiplerin yakın bir istikbale göre hareket etmelerinin her halde bir sebep ve hikmeti olsa gerektir. *İsâ*, malûm olduğu veçhile şöyle diyordu (34, 6 Matthäus): «Gelecek günü düşünmeyin, çünkü gelecek gün kendi rızkını da beraber getirir. Her günün kendi zahmet ve meşakkati kendine yeter». Gene aynı münasebetle (26, 6 Matthäus): «Gökteki kuşlara bakınız: Ekmezler, hasat yapmazlar, ambarlarına toplamazlar ve bununla beraber Allah babaları gene hepsini besler». Yakın bir istikbale müteveccih ekonomi zihniyetinin klâsik ifadesi telâkki edebileceğimiz her iki misalde de bu kısa görüşlü faaliyetin neye dayandığını ve ne suretle mümkün olabileceğini açıkça görebiliriz: İnsanların muhitinde, onlara hiç değilse asgarî bir maişet imkânını temin eden tabiat veya cemiyetin nisbeten müstakar ve devamlı bir cereyan tarzı takip ettiğine dair eskidenberi mevcut kanaatler bir çok tecrübelerle de teyit edilince, ilerisini düşünmiyerek günü gününe yaşamayı haklı ve meşru gösterebilirler. Şu halde bu kadar kısa görüşlü

bir faaliyet ve tefekkür tarzı ancak insanın bütün benliği ile kendisine teslimiyet hissettiği bir varlığa tevekkül ve imanının hudutsuz derecede vâsi olmasına dayanır; bu da Allaha tevekkül, tabiata iman veya cemiyete itimat olabilir. Esasen uzak bir istikbale matuf olan faaliyet ve tasavvurlar dahi ancak muhit şartlarının ilerisi için de aynı suretle istikrar halini muhafaza edeceklerine itimat edilebileceği müddetçe mümkün olabilir.

Bunun gibi ancak içerisinde yaşadığı ânın zaruretleriyle iktisadî faaliyette bulunan ve istikbal için kafasında hiçbir plân tasarlamayan basit düşünceli bir insan da, içtimaî muhitinin, itiyat ve ananelerin sayesinde ilerisini düşünmek külfetinden kısmen kurtulmuş olur.

11. PİYASA VE PİYASANIN DIŞI, YAHUT İKTİSAT NAZARİYESİ VE SOSYOLOJİ

Mübadele ekonomisi nazariyatının şümül sahasını teşkil eden piyasa, iktisadî mahiyette olmayan, sosyolojik «mu'talar» dan müteşekkil bir çevre ile kuşatılmış vaziyettedir («mu'ta» hududu = «Datengrenze»).

Bu mu'taların çizdiği hudutta gerçi piyasa nihayet bulur, fakat orada dünya sona ermiş olmaz; filhakika, klâsik nazariyenin eski bazı izah şekilleri gözden geçirilirken sanki piyasanın dışında bütün dünyanın da nihayet bulmuş olduğu zannedilir. Halbuki bilâkis asıl dünya, sevgi ve nefret dünyası, kıymetler dünyası, hakikî hayat dünyası, sosyoloji ve tarih dünyası ancak tam manâsile bu noktada başlar. Mu'taların çizdiği hudut içerisinde kalan piyasa işte bu dünya ile ihata edilmiş bulunur. Hakikî bir pazar meydanına kıyasen piyasa mefhumunu çift buutlu bir satıh, buna mukabil mu'taların hududunu ise tek buutlu bir hat olarak tasavvur edecek olursak bu hattın gerisinde de asıl hayatın sahnesi olan gene çift buutlu bir satıhın mevcut olduğunu görürüz; şu halde her piyasa yalnız tek buutlu bir hudut ile değil, aynı zamanda o hududun arkasında yine çift buutlu olan bir «kenar» ile muhat bulunur. Kenarı olmayan piyasa yoktur.

İktisat nazariyesi piyasanın hududunu teşkil eden mu'talardan her birinin mevcudiyetini aynen olduğu gibi kabul eder. Halbuki sosyoloji, tarih ve onlara mümasil diğer ilimlerde vaziyet başka tür-lüdür, bu ilimlerin şümül sahası iktisat nazariyesine ait sahanın bit-

tiği yerde başlar (30). İktisat nazariyesi için alelâde «mu'ta» olan vakıalar bu ilimler için tetkik ve izah edilecek birer mevzu halini alırlar. İktisat ilmi için sadece bir «mu'ta» teşkil eden hâdise, kenar ilimleri için bir problem, bir mevzu, bir neticedir.

Şu halde *Eucken*, muhtelif mu'taları birbirine bağlayan illiyet rabitasının nazarî bakımdan katiyetle kabili izah olmadığını söylerken (s. 185), bu sözlerin ancak iktisat nazariyesi için varit olabileceğini gözönünde tutmak lâzımgelir. Bu illiyet rabitasının diğer ilimlere ait vasıta ve usullerle nazarî olarak izah edilmesine pekâlâ imkân vardır. Tabiatile, *Eucken*'in fikri de budur.

Bu vaziyet, iktisat ilmi ile manevî ilimler ismini verdiğimiz sosyoloji, sosyol psikoloji, devlet nazariyesi, üniversal tarih ilâh. arasında verimli terkebî - sentetik bir iş birliğini ilerisi için çok muvafakiyetler vâdeden mübrem bir vazife haline getirmiştir (31). Buna bilhassa piyasa dışındaki hâdiselerin derin bünye tahavvülleri geçirmekte olduğu bir zamanda şiddetle ihtiyaç vardır.

Muhtelif ilimlerin, kendi aralarında verimli bir iş birliği tesis etmek üzere, mu'taların çizdiği huduttan birbirlerine yardımda bulunmaları ne kadar ehemmiyetli ise, tatbik edecekleri çalışma tarzı

(30) *Eucken* burada pek mühim bir noktayı tesbit ediyor: Ekonomi nazariyesi iki veya daha fazla mu'tarın birbiri üzerine tesir icra ettiği yerlerde dahi o mu'taların hududunu aşmamaya dikkat etmelidir; bahuş — buna biz de şu noktayı ilâve edelim — muhtelif mu'talar arasındaki münasebetler iktisat harâinde kalan diğer ilimlerin metodlarıyla izah edilebildiği takdirde, artık ekonomi nazariyesine söz düşmez. *Eucken* mühim bir misal olarak hukuk nizamının ihtira'lar ve binnetice teknik terakki üzerindeki tesirlerini zikrediyor: «Burada mu'talardan birinin değişmesi diğerinin de değişmesine sebebiyet vermiştir. Fakat bu illiyet rabitası o mu'taların teşkil ettiği halkanın âdeta kenarı üzerinde tahakkuk etmiş bulunmaktadır». Fikrimizce buradaki kenar tabiri ile ifade edilen sahayı, piyasa sahnında olduğu gibi üzerinde bir çok hâdiselerin cereyan ettiği geniş bir sah olarak düşünmek daha doğru olur.

(31) Bu vazifenin lüzum ve ehemmiyetini calibi dikkat ve mukni bir lisanla profesör *Dr. Adolf Löwe* (Manchester) şu eserlerinde tebarüz ettirmektedir: *Economics and Soziology, a Plea for Co-operation in the Social Sciences, with a foreword by Moris Ginsberg, London 1935, Allen & Unwin*, yine aynı müellifin: *Economic Analysis and Social Structure, The Manchester School 1936, vol 7, No. 1, p. 18 - 37*. Bundan başka *E. F. M. Durbin*, *Methods of Research, a Plea for Co-operation in the Social Sciences, «Economic Journal», June 1938*. Bu hususta *Wilhelm Röpke*'nin yukarda zikredilmiş olan «*International Economic Disintegration*» isimli eserinin methaline de bakılabilir.

ve metodları itibarile kendilerine ait hudutları tecavüz etmemeğe çalışmaları da bittabi o derecede lüzumludur. Aynı noktai nazarı *Eucken* de S. 187-188 de tamamile haklı olarak tebarüz ettiriyor ve burada böyle bir hataya düşmekten sakınılması için mi'al olarak *Ricardo*'nun ücret nazariyesini zikrediyor. Bahsettiğimiz mu'ta hududunun dışında kalan sahaların piyasa üzerine devamlı tesirleri olduğu gibi, piyasanın da bilmukabele bu sahalardan üzerinde tesirleri müşahede edilebilir. Fakat nasıl iktisat nazariyecisi kenar sahalardan piyasa üzerine olan tesirlerini piyasa hududunda bir mu'ta olarak nazarı itibara alıp onların piyasaya dahil olduktan sonra geçirecekleri safhaları kendi metod ve kanunlarına göre tetkik ederse, piyasanın hariçteki sahalardan üzerine olan her tesirini mu'taların çizdiği hududun öbür cephesinde kalan ilmlerin mensuplarına terketmesi de metodolojik bakımdan dürüst ve temiz bir çalışma tarzının icaplarındanandır. Piyasa hududunu aşan her hangi bir tesir ve temayülün tesbiti ile beraber iktisat nazariyecisinin salâhiyeti de nihayete ermiş olur. Bu temayülün piyasa haricindeki tesirlerine ne yolda devam edeceği ve icabı halinde tekrar piyasa istikametine teveccüh ederek mu'taların çizmiş olduğu hududu yeniden ne şekilde açacağı ve yeni, yahut değişik bir mu'ta olarak piyasa üzerine ne tarzda müessir olacağı şüphesiz tesadüfe kalmış veya tetkiki imkânsız bir mesele değildir. Fakat aradaki bu münasebetlerin tetkiki vazifesi iktisat ilmine değil, bilâkis sosyolojiye v. s. düşer.

Bu muhtelif sahalardan arasındaki hudutların nazarı itibara alınmamasına ve bundan mütevellit mahzurlara dair *Eucken*'in zikrettiği misal yanında daha bir çok diğer misaller de akla gelebilir. Bu mahzurları bilhassa bariz olarak plânli ekonomide komünist iktisat gayesini, samimî bir hüsnüniyetle de olsa, az çok liberal, demokrat, içtimâî, beşerî ve fikrî kategorilerle telif etmek isteyenlerde görebiliriz. Piyasanın bünyesile piyasa dışında kalan kenar sahalardan bünyesi arasında birbirile telif edilebilecek veya edilemeyecek muayyen hususiyetler mevcuttur. Piyasa dışındaki sahalardan ait her hususiyetin gelişi güzel her iktisat bünyesile telif edilebileceğini zan etmemelidir. Bu hususiyetlerin birbirleriyle nasıl ve ne şekilde telif edileceğini tetkik etmek sosyolojinin vazifelerinden biridir. Herhangi bir iktisat nazariyecisinin, bu gibi sosyolojik tetkiklerde bulunması veya o tetkik neticelerini gözönünde tutması, birbirile hiç bir surette kabili telif olmayan ekonomik, fikrî, sosyolojik, ilâh. hususiyetleri aynı zamanda ileri sürmesi doğru olmaz.

12. İKTİSAT NAZARİYESİ VE İKTİSAT TARİHİ

a. Ekonomi stilleri

İktisat nazariyesinde şimdiye kadarki sistem vahdetçiliğine (System - Monismus) tekabül etmek üzere, iktisat tarihinde de yukarıda söylediğimiz gibi bugüne kadar metodik bakımdan, her devri tek bir prensiple izaha çalışan nonist bir noktai nazar (Epochal - Monismus) hâkim olmuştur. Bunun neticesi olarak iktisat tarihine ait ekonomi merhalelerinden müteşekkil muhtelif sistemler vazedilmiştir. *Karl Bücher* 1893 te daha sonraki tetkiklerin nüvesini ve ekserisinin esasını teşkil etmiş olan ve herkesçe malûm bulunan şu üç merhaleyi tesbit etmiştir:

Ev iktisadı,
Şehir iktisadı,
Millî iktisat.

Bu tasnif, istinat ettiği mefhumların fevkalâde vazih olması sebebiyle, bugün bile hayret edilecek derecede büyük bir tesir icra etmişti. Bu sahada en yeni ve en modern neticeler *Arthur Spiethoff*'un 1932 de «Ekonomi stilleri» («Wirtschaftsstile») ismile vazettiği şu merhalelerdir:

Ev ekonomi «stil» i,
Şehir ekonomi «stil» i,
Mmtaka ekonomi «stil» i,
Millî ekonomi «stil» i (32).

Bunları da yukarıdakilerle mukayese ettiğimiz zaman daha ilk bakışta, şehirle millet arasına mutavassıt bir kademe olarak sürül-müş olan mmtakadan sarfınazar, *Bücher*'in tasnifinden farklı bir şey olmadığı göze çarpar; bütün fark sade ve gösterişsiz olan ekonomi merhaleleri tâbiri yerine moda haline gelmiş bir mefhum olan «eko-nomi stili» tâbirinin ikame edilmesinden ibarettir. Fakat bu «stil» mefhumunun hiç bir surette yakışık almayacağı bir sâha varsa, o da buradaki gibi hâdise ve müesseselerin haricen vüsat edeceklerine göre tertip edildikleri bir tasnif şeklidir. Bu, tıpkı güzel sanatlar tari-

(32) *Arthur Spiethoff*, Die Allgemeine Volkswirtschaftslehre als geschichtliche Theorie. Die Wirtschaftsstile. Schmollers Jahrbuch 1932, cilt 56, s. 891 - 924.

hinde «stil» devirlerini sanat eserlerinin cesamet ölçüsüne göre tasnif etmek gibi manâsız ve abes bir şey olmaz mı? Bir kademedен diğerine geçiş esnasındaki vüsat tezayüdünü bir «stil ıstıfası» olarak ifade etmekle ne kazanılmış olabilir?

Bundan başka şurası da gayet gariptir ki, kendilerine ekonomi devirleri süsü verilmek istenen bu tasnifler iktisadın mahiyet ve bünyesile hiç bir surette alâkadar olmadıkları gibi, iktisada ve iktisat nazariyesine has olan mefhumlardan her hangi birile de münasebetleri mevcut değildir. Ev, şehir, millet tâbirleri iktisat nazariyesine değil, sosyolojiye (33), yahut ta olsa olsa «Antropogeographie» ye ait mefhumlardır.

Tarih realitesine intibak edebilmek hususunda bu tasniflerin de hatalı olduğu ve tesbit edilen merhale veya «stil» lerin bu realiteye ve onun hakikî inkişaf seyrine hiç bir suretle uygun olmadıkları şimdiye kadar bir çok defalar isbat edilmiştir (34), bu hakikati *Eucken* de kitabında şayanı istifade misaller zikrederek bir kere daha teyit etmektedir.

İşte bu suretle iktisat nazariyesi ile iktisat tarihi arasında sistematik bir bağıklık tesisine şimdiye kadar muvaffak olunamamıştır, iktisat tarihinde mevcut devir ve merhale taksimatı birbirine o kadar muhtaç bulunan bu iki tetkik sahası arasında bir köprü değil, bilâkis bir set vücade getirmiştir (35).

Bunun neticesi olarak iktisat tarihi hemen ekseriyetle mehaz aramak ve materyel toplamakta saplanıp kalmış, bu materyelin tertiplenmesi hususunda umumiyetle siyasî tarihin zaman ve mekân taksimatına, umumî kategori ve devrelerine istinat etmek zarure-

(33) «Bu üç mefhum... aynı zamanda toplu olarak iktisadi faaliyette bulunan insanların içtimai muhitini, yani içerisinde iktisadi faaliyetin cereyan ettiği cemiyet muhitini ifade eder» *Spiethoff*, s. 914.

(34) Bakınız: *Georg von Below*, Über Theorien der wirtschaftlichen Entwicklung der Völker, Probleme der Wirtschaftsgeschichte, 2. basılış, Tübingen 1926, s. 143 - 257.

(35) Bu gibi yanlış devre taksimatının ne kadar kötü bir tesir icra ettiğini anlamak için, *Fritz Heichelheim*'in ilk klâsik çağlar iktisat tarihine dair yazdığı muazzam eseri hatırlatmak kâfidir. (Leiden 1938). İktisat ilmi bu hususta müellife daha faydalı olabilecek mefhumlar temin edemediği için, materyel ve mehazlere hâkimiyeti itibarile çok şayanı takdir olan ve tarihi hükümlerin isabeti ile de dikkat nazarımızı üzerine çeken eser *Spiethoff*'un vazettiği kategorilere istinat ettirilme zaruretinde kalmıştır. Bu kategorilerin ise gerek tarih realitesile ve gerekse İktisat nazariyatının mesele ve bilgileriyle hiç bir alâkası mevcut değildir.

tinden kendisini alamamıştır. İktisat tarihçileri bu çerçeveyi aşmak için sarfettikleri gayretlerde bile, iktisat nazariyesinden değil, hukuk ilminden, hattâ teolojiden istifade etmeğe çalışmışlardır. *Sombart* ile her cihetten muazzam bir mesai mahsulü olan altı ciltlik «Modern Kapitalizm» eserini muayyen bir devreye tahsis ederek tetkikini kolaylaştırmış olmakla beraber, materyelin tertip ve tanzimindeki noktai nazarları ve kategorileri bizzat bu eser için sureti mahsusada toplamak ve terkip etmek zaruretinde kalmıştı.

İktisat tarihine ait materyelin işlenmesinde istisnaen ekonomi nazariyelerinin bilgi ve metotlarından istifade edilmiş olduğu haller hiç yok denemezse bile, bunlar ancak tek tük bir kaç müellifin kendi dahiyane buluşlariyle başarmağa muvaffak oldukları büyük, münferit bir eserden ileri gidemez. Binaenaleyh bunlar ilmin heyeti umumiyesi bakımından birer istisna olmak itibarile kaideyi cerh değil bilâkis teyit ederler. Burada *Max Weber*'in bilhassa «İlk çağlarda ziraî vaziyet» isimli makalesile eski Cermen içtimaî teşkilâtının mahiyeti etrafındaki münakaşalara dair etüdünü hatırlatmakla iktifa edebiliriz (36).

Umumî ilim tarihi veziyetile alâkadar olarak, iktisat nazariyesi ve tarihi uzun zamanlar âdetâ aşılmaz bir setle birbirinden tecrit edilir ve her ikisi de bu suretle kısır bir hale getirilirken, *Eucken*'in sistematik ve geniş bir cephe üzerinde iktisat nazariyesini iktisat tarihine bağlamağa muvaffak olması şüphesiz fevkalâde ehemmiyetli bir hâdisedir. Müellifin, iktisadî hayatın kuruluş tarzına ve bünyesine müteallik olmak üzere tam sistematik bir bütünlükle vazettiği kategoriler - kâfi vesikaların mevcudiyeti şartile - mazideki iktisadî hayata olduğu gibi, hali hazıra da aynı surette tatbik edilebilir. *Eucken*'in eseri, denebilir ki, iktisat tarihine tatbik edilebilecek, öteye beriye dağılmış ve serpilmiş vaziyette olan cazip ve mühim misallerin keşfedildiği zengin bir maden yatağıdır (37); bu misaller

(36) Bu etüdlarin ilki «Handwörterbuch der Staatswissenschaften» üçüncü tabında neşredilmiş, dördüncü tabında ise bu kıymetli makale yerine başka bir müellifin değersiz bir hulâsası dercedilmiştir. *Max Weber*'in her iki etüdü ayrıca içtimaî ve iktisadî tarihe dair makale ve tetkiklerinin bir arada neşredildiği cilt içerisinde bulunmaktadır.

(37) Eserin pek yakında intişar edeceğini ümit ettiğimiz ikinci tabına, daha fazla istifade imkânlarının temini maksadile, ayrıca bir endeks ilâvesi çok şayanı temennidir. Aynı zamanda hâşiyelerin eski klâsik şekilde her sahifenin altına dercedilmesi muvafık olur kanaatindeyiz. Son zamanlarda çok tesadüf edildiği veçhile, hâşiyelerin metin nihayetine yığılması her defasında sahifeleri karıştırmak ve kitabı açıp

üzerinde ilerisi için pek çok şeyler vâdeden tecrübelerden sonra, bütün bu güzel, parıltılı âletlerden mürekkep cihazın iktisat tarihine ait plânlı araştırmalarda temin edeceği büyük faydaları düşünmekle şimdiden sevinç duyuyoruz.

b. Ekonomi zihniyeti

Aristo, iktisadî hayatın birbirine karşı muakis birer kutup teşkil eden iki zihniyet tarzını ayırdediyor (Politik I, 8-10): Haklı ve meşru gördüğü statik ekonomi şekli ve takbih eylediği kâr gayesine müstenit dinamik şekil (buna *Chrematistik* ismini veriyor). Bilâhara *Sombart* bu tefriki yeniden ele alarak, biri kapitalizmden evvelki iktisadî hayata ve diğeri kapitalist iktisada mahsus olmak üzere iki ekonomi zihniyetini tefrik etmiştir: Bu zihniyetlerden ilki tagaddi ve ihtiyaç tatminine, ikincisi ize kazanç ve bilhassa para kazancına matuftur. *Eucken* eserinin 223-239 uncu sahifelerinde bu nazariyeyi mufassal ve şiddetli olarak tenkit ediyor (aynı zamanda s. 244-247 ve 252). *Eucken*'in mütalâaları doğru ve isabetli ise de, bu mevzu üzerindeki münakaşaları tatminkâr bir neticeye bağlayamamaktadır. Tahminimizde aldanmıyorsak, hakikatte iki değil, üç ekonomi zihniyetinin bahis mevzuunu teşkil ettiğini söyleyebiliriz:

1) Ancak istihlâk ve maişet temininin şimdiye kadarki ananevî ve mutat seviyesi muhafaza edilmeğe çalışılır.

2) Daha çok ve gittikçe daha fazla istihlâk edebilmek gayesile şimdiye kadarki geçim seviyesinin aşılmasına gayret edilir.

3) Emlâk sahibi olabilmek gayreti, hasıslık, tahakküm hırsı, spor veya bazan da (meselâ *Calvinizm*'de olduğu gibi) dinî saiklerle istihlâk dûn bir seviyede tutularak mümkün olduğu kadar fazla sermaye teraküm ettirmeğe çalışılır.

Bu üç kategorinin birbirine karşı mantikî noktai nazardan nisbetlerini basit bir şema ile şu şekilde izah etmek mümkündür:

kapamak gibi lüzumsuz külfetleri mucip olmaktan başka bir şeye yaramamaktadır. Bu güya okuyanları her sahifede notların kalabalığı karşısında ürkütmemek ve neşriyata dolayısıyla popüler bir mahiyet vermek için zamanımızda âdeta moda haline gelmiş olan kötü bir itiyattır. Halbuki müellifin kudret ve meharetine karşı müptedinin tecessüsünü tahrik etmek ilmin hiyerarşik kuruluşuna uygun olduğu kadar — şahsî tecrübelerimize göre — bizzat müptedi için de başlı başına bir zevk ve alâka teşkil ebedilir.

		Gaye	
		İstihlâk	Sermaye terâkümü
Karakter	statik ve işba' haline gelmiş	1	—
	dinamik ve kabili işba' olmayan	2	3

Sombart kapitalizmedn evvelki ekonomi zihniyeti için «maîşet fikri» ni esas ittihaz ederken, bununla yukarıki şemada 1 i kasdetmekle beraber «ihtiyaç tatmini prensipi» ile aynı mefhum içerisinde 2 yi de almış bulunuyor ve bunu da sofistçe bir mütalâa ile şu şekilde izaha çalışıyor (38): Orta çağda büyük toprak sahipleri servetlerini çoğaltmağa gayret ederlerken, takip ettikleri gaye mevcut ihtiyaçlarını daha iyi ve daha bol surette tatmin edebilmekten ibaretti; binaenaleyh nâzım vizeyette olan prensip gene ihtiyaç tatmini prensipi idi.

Aristo ise daha tabîî olarak, «Chrematistik» mefhumile 2 ve 3 ü bir araya toplamakla beraber, bunları kullandığı tâbire uygun olarak para ile münasebattar görmek suretile yanlış bir yol tutmuştu.

Eucken, *Sombart*'ı tenkit ederken kapitalizmden evvel de pek kuvvetli kâr hırsının mevcut olduğunu gösteren misaller zikrediyor. Fakat bu hakikati *Sombart* ta sarîh surette teslim etmektedir (39): «Hiç bir zaman yalnız bir zihniyet hâkim olmamıştır». Ona nazaran mevzuubahs olan cihet ancak muayyen bir zihniyetin diğerlerine göre daha hâkim vaziyette bulunmasıdır. Buna rağmen *Sombart*, biraz evvel kaydettiğimiz veçhile, bir devrede her şeyi mümkün olduğu kadar tek bir esasa irca edebilmek için, sakim ve şayanı tenkit tevellere sapsaktan çekinmemektedir. *Sombart* bundan başka, orta çağda bütün kazanç gayretlerinin ve para hırsının emtia istihsalı haricinde kendilerini tatmin edecek vasıtalar aradık-

(38) *Werner Sombart*, *Der moderne Kapitalismus*, cilt I, 1, 2. basılış, München 1928, s. 63.

(39) *Werner Sombart*, *Der moderne Kapitalismus*, cilt I, 1, 2. basılış, München 1928, s. 35.

larmı söylemektedir ki bu da şayanı kabul bir iddia değildir; esasen *Eucken*'in pek yerinde olarak seçtiği misaller - ki buna benzer daha yüzlerce zikredilebilir - bu iddianın asılsızlığını isbat etmektedir. Maamafih, *Sombart*'m iddiasında doğru olan taraflar da yok değildir. Burada fikrimizce yapılması lâzım gelen şey, her devreyi tek bir prensipe göre izah etmekten vazgeçerek, muhtelif ekonomi zihniyetlerinin *ıçtimaî* sınıf ve zümreler arasında dağılışı şekillerini mütalâa etmektir. Bu takdirde şu neticeler karşısında bulunuruz:

Bütün yüksek kültürlerde alt tabakayı teşkil eden zürra sınıfı, köy esnafı da dahil olarak, eskidenberi yalnız maişet teminine matuf olan statik ekonomi zihniyetini temsil eder. Buna mukabil ilk fatih ve müstevlilerden teşekkül eden feodal üst tabaka ise bilâkis dinamik zihniyeti, yani daha fazlasına sahip olabilmek ve bir türlü doymamak zihniyetini haizdir; zaten fütuhât ta esas itibarile bu zihniyetin tezahüründen başka bir şey değildir. İki tabakadan müteşekkil bir cemiyet dahilinde ekonomi zihniyetleri kaideten bu şekilde inkısam etmiş olur. Alt tabakanın kalkınma hususunda gösterdiği her hareket, daha fazlasına sahip olabilmek gayretile dinamik zihniyetin mevcudiyetine delâlet eder. *ıçtimaî* hayatta bir çok maddî ve manevî hâdiselerin yukarıdan başlayarak zamanla aşağıya inmesi gibi, burada da yüksek tabakalara mahsus olan dinamik ekonomi zihniyeti alt tabakalara nüfuz etmekte gecikmez; bu zihniyetin bariz tesirlerini ilk evvelâ şehirlerdeki alt tabakaların nisbeten en yüksek mevkiini işgal eden şahıslarda görmek kabil olur.

Alt tabakayı teşkil eden fertler arasında bu plütokrat kalkınma hareketleri galebe ederek, eski aristokrat sınıflar mevkilerini müdafaâ etmek zaruretinde kaldıkları zaman, ekonomi zihniyetinde de çok şayanı dikkat bir tahavvül vukua gelir. Artık uzun zamanıdanberi eski aristokrasi için mevzuubahs olmayan ve yeni zengin türediler tarafından temsil edilen fazla kazanmak hırs ve gayretleri âdi ve bayağı telâkki edilmeğe başlanır ve bunun yerine yegâne hakikî ahlâk düsturunun ananeye uygun bir surette elindekini muhafaza etmekten ibaret olduğu ilân edilir. İşte *Aristo*'da da vaziyet bundan farklı değildir, onun fikirlerine de aynı surette müdafaaya mecbur edilmiş olan bir aristokratlık zihniyetinin esas teşkil ettiği görülmektedir.

Bu münasebetle şimdiye kadar kullanılmış olan terminolojinin pek tatminkâr olmadığını da kaydetmeliyiz. Kazanç zihniyetini temsil edenler dahi maişet ve ihtiyaç tatmininden sarfınazar edemeyecekleri gibi, bilmukabele maişet fikrini temsil edenler de o maişet kaza-

Ekonomi nazariyesinin Sosyalist ekonomiye tatbikine dair münakaşanın tetkiki

Yazan :

MAURICE DOBB.

Cambridge Üniversitesi Profesörlerinden

Nazarî iktisatçıların İngiltere ve Amerikada on seneden, Almanya'da ise yirmi senedenberi sosyalist ekonomi sistemi üzerindeki münakaşaları esas itibarile oldukça mahdut ve teknik bir meseleye taallûk ediyordu: sosyalist rejimde fiat ve kıymet meselesi. Bu münakaşa bilhassa Profesör *Mises*'in «Die Gemeinwirtschaft» kitabında, sosyalist ekonomi sisteminin fiat ve kıymet meselelerini halletmekten âciz olduğu hususundaki iddiasından doğmuştur.

Profesör *Mises*'e göre sosyalist sistemde bir piyasanın mevcut olmaması, piyasada fiat teşekkülünün objektif esasını ortadan kaldırarak bir iktisadî kıstasın elde edilmesini imkânsız kılar ve bu suretle bizatihi irrasyonel bir sistem vücade getirir; bu sistemde vasıtaların bir işe tahsisi ve bir istihsal usulünün, diğerinin yerine ikamesi hakkındaki kararlar indîdir. Piyasa meselesini ortaya atmakla bu münakaşa metod bakımından daha şümüllü bir meseleyi ortaya çıkarmış bulundu ve ekonomi nazariyesinin enstitüsyonel şerait cihetinden farklı olan sosyalist ekonomi sistemine tatbik edilip edilmeyeceği meselesini doğurdu. Maamafih esas itibarile fiat meselesinin dar çerçevesine sıkıştırılan bu münakaşa tarihî ve şe'nî âmil-leri nazarı dikkate almyarak surî bir münakaşadan ibaret kalmıştır. Bu ciheti ilerde tekrar tetkik edeceğiz. Şimdilik bu görüş tarzını temsil eden iki misali gözden geçirelim. Bu münakaşanın büyük bir kısmı, marjinal masraf ve faiz gibi mefhumların kapitalist sistemde olduğu gibi sosyalist sistemde dahi bir manâ ifade edip etmedikleri meselesine aittir. Fakat bu meseleler hakkındaki yazılarında bazı muharrirler bu mefhumlardan bahsettikleri zaman onları sırf *surî şekiller* (yani fikirleri ifade için kullanılabilen zihnî mefhumlar) mı telâkki ettikleri veya bilfiil kullanılmak imkânı olan *ekonomi mekanizmasının müşahhas parçaları* mı addettikleri vazih bir

narak (bugünkü şekliyle ekseriya para kazanarak) tedarik etmek zaruretindedirler. Şu halde statik ekonomi zihniyeti ile dinamik ekonomi zihniyetini, yahut kanaatkârlık ile doymamazlığı (bu da istihlâke, veya tasarruf ve sermaye teşkiline müteveccih bulunabilir) karşı karşıya koymak fikrimizce daha doğru olur.

*
**

Eucken'in eserinden mühim ve calibi dikkat bir çok fikirlerin daha tebarüz ettirilmesi ve gözden geçirilmesi icabederdi. Fakat bu kadarla da eserin muhtevası itibarile fevkalâde zengin ve ehemmiyetli olduğu kâfi derecede anlaşılmış olmaktadır. Bundan başka, *Eucken*'in ötedenberi bütün eser ve makalelerinde gözümüze çarpan basit ve vazih tasvir kudretini burada da şükranla kaydetmeyi unutmamalıyız; bilhassa güç ve karışık mevzuların kolaylıkla anlaşılmasına bu derecede açık ve basit bir ifade şeklinin ne kadar yardımcı dokunduğu aşikârdır; ifade tarzındaki bu vuzuh ise şüphesiz uzun bir mesai ile hazırlanmış ve ortaya konmuş olan mefhumların her hangi bir iltibasa mahal vermiyecek kadar açık ve vazih olmaları sayesinde kabil olmuştur. Hülâsa «iyi temyiz eden iyi öğretir» vecizesile tavsif edilmeğe lâyık bir eser aranacak olursa, ilk başta *Eucken*'in eseri zikredilmekle her halde hata edilmiş olmayacaktır.